



# דרך אפרתה

ביטאון המכללה האקדמית לחינוך  
אפרתה

טו

על החינוך

עורכת  
סיגלית רוזמרין

הוצאת אפרתה  
מיסודה של מכללת אפרתה  
ירושלים, תשע"ח (2018)

**עריכה לשונית**

אריאל סמואל

חנה פורטגג

**אנגלית**

שולמית ברמן

**מזכירת המערכת**

שולמית זמיר

ISSN: 0793-6397

©

כל הזכויות שמורות להוצאת אפרתה

מיסודה של מכללת אפרתה

רח' בן יפונה 17

ת"ד 10263 ירושלים 9110201

מס' טל': 02-6717744; מס' פקס: 02-6738660

דוא"ל: efrata@emef.ac.il

## תוכן העניינים

5	פתח דבר	
	“זעמך כולם צדיקים” לדרכו החינוכית של	חנן יצחקי
7	‘בעל הטורים’ – רבנו יעקב בן הרא”ש	
	מגמות בהנחלת הזיכרון הקיבוצי שבמלחמת	תרצה פריש
17	עמלק בישראל במדבר לאורך הדורות	
	שתי דרכים דיזקטיות להבנת התמורות	דוד שניאור
	במשמעות המונח ‘ארץ זבת חלב ודבש’	
35	לפי פשוטו של מקרא	
	אליהו הנביא – קווים לדמותו	אלי קון וזלמן
49		אייזנשטוק
	ילדות ומשפחה בספרות הילדים החרדית	אסתר מלחי
69	לגיל הרך: רצף ותמורה	
	השפעת הניגון על אוירת הלכידות	נעמי שפירא
111	החברתית בכיתה	
	הקשר בין הזמינות הרגשית של האם לבעיות	יערה שילה ויאן סרדצה
131	התנהגות של הילד	
	השתנות מדדי היצירתיות של ילדים וציוריהם	רבקה ליפשיץ,
	במעבר מהגן לכיתה א’	פנינה קליין (ז”ל)
151		ואסתר עדייפה
	הוראה לתלמידים לקווי קשב בכיתה	הדס דווין
169	הרגילה	
	אפשר לחשוב אחרת? עידוד חשיבה	אורית הוד-שמר
177	יצירתית אצל סטודנטיות להוראת הגיל הרך	
XXXIX	עידוד דמיון ורגש בלמידה של ילדים	קרן איגן
	הגדרת התפתחות רוחנית אצל ילדים בגיל	דבורה שיין
V	הרך: אתגר מחקרי	

## רשימת המשתתפים בחוברת

Faculty of Education Simon Fraser University Burnaby, B.C. Canada, V5A 1S6	פרופ' קרן איגן
מכללת אפרתה	זלמן אייזנשטוק
מכללת הרצוג	הדס דוויק
המכללה האקדמית ע"ש קיי, המכללה האקדמית בית ברל	ד"ר אורית הודשמר
מכללת אפרתה	ד"ר חנן יצחקי
המכללה האקדמית הרצוג, ביה"ס לחינוך, אוניברסיטת אריאל	ד"ר רבקה ליפשיץ
מכללה ירושלים	ד"ר אסתר מלחי
האוניברסיטה העברית	יאן סרדצה
ביה"ס לחינוך, אוניברסיטת בראילן	פרופ' אסתר עדייפה
מכללת שאנן	ד"ר תרצה פריש
מכללת אפרתה	ד"ר אלי קון
ביה"ס לחינוך, אוניברסיטת בראילן	פרופ' פנינה קליין (ז"ל)
Champlain College in Burlington VT.	ד"ר דבורה שיין
מכללת אפרתה	יערה שילה
מכללת שאנן	ד"ר דוד שניאור
מדרשה לנשים, בראילן	נעמי שפירא

# ילדות ומשפחה בספרות הילדים החרדית לגיל הרך: רצף ותמורה

אסתר מלחי

## מבוא

ראשיתה של ספרות הילדים החרדית בשנות ה־70 וה־80 של המאה ה־20. תהליכים שעברה החברה הישראלית ובאו לידי ביטוי בספרות הילדים העברית הניעו את ציבור המחנכים וההורים החרדים להתרחק מיצירות ספרותיות ישראליות, להתבדל מהן ולהמעיט את ההיזקקות להן. בקהילה החרדית נוצר חוסר ביצירות מתאימות שתבטאנה את סולם הערכים של הקהילה ואת הווי החיים השמרני שלה, והחוסר הביא ליזמות פרטיות של מחנכות ופעילות חברתיות, והן החלו בכתיבה על פי הצרכים של גני הילדים וכיתות היסוד.<sup>2</sup>

הסוגה הצעירה התפתחה במהלך 30 השנים האחרונות בשני כיוונים: מבחינה קונטקסטואלית התפתחו תת־סוגות שמילאו את החסר, החל בסיפורי צדיקים ובסיפורים ריאליים מעולמם של הקטנים ועד רומנים לנוער שמצעים העלילתי מקיף, ומבחינה קטגוריאלית התפתחה קשת תכנים שביטאו את רובדי החיים של החברה החרדית. בתחילתה עסקה הספרות בסביבה הקרובה של הילדים, אך בהמשך דרכה עסקה בפנימייתו הרגשית של הנוער החרדי: בבעיות חברתיות, בקנאה ובתחרות, במעמד, בהצלחה ובכישלון, ברציו ובמצוי, ביושר ובמוסר, בנישואין ובבעיות תפקוד של אנשים מיוחדים בכל מיני מצבים. על תהליכים התפתחותיים אלו השפיעו שינויים שעברה החברה החרדית עצמה.

את הקשר בין התהליכים שחברה עוברת ובין דרכי ביטויים בספרות הילדים שלה בדקו כמה וכמה חוקרים שביקשו לבדוק כיצד הספרות לילדים רואה את תפקידה במהלך תהליכים ושינויים משמעותיים המתרחשים בחברה, וכן האם התהליכים והשינויים שהתרבות והחברה עוברות מטביעים את חותמם על ספרות הילדים.<sup>3</sup> הראל כתב:

1. מלחי, תשנ"ב.

2. אלימלך, 2002.

3. בר יוסף, 1996; ורטהזבה, 2011; רגב, תשנ"ב; למיש, 2006.

ספרות הילדים היא ספרות לכל דבר הגם שיש לה בהחלט מאפיינים ייחודיים משלה ולפיכך אין מקום לתמוה על כך שהיא מזמינה (כמו כל ספרות), דפוסי התבוננות המקובלים זה מכבר בתורת הספרות הכללית. בתפיסת התרבות של מערכת, הספרות מתפקדת... כמערכת... המקיימת דיאלוג גלוי וסמוי עם מערכות שונות ומשיקות מבחינת קשרי הזמן, המקום והתרבות.<sup>4</sup>

במקום אחר כתב הראל: "אין להתעלם מכוחה של הספרות (באופן כללי), לשקף את פני החברה ולהטביע את חותמה על המציאות המתהווה, כמו שהמציאות עצמה מזינה אותה ומשפיעה עליה",<sup>5</sup> ובהמשך: "אם כן מותר להניח במידה רבה של סבירות שלספרות הילדים זיקות רבגוניות ואינטנסיביות... להיבטים חברתיים רלוונטיים".<sup>6</sup> שביט הסבירה: "הספרות כמערכת תרבותית, מעצבת את הטקסטים בהתאם למצבים ולצרכים של התרבות אליה היא מתייחסת. לפיכך הכתיבה משתנה מזמן לזמן ממקום למקום בהתאם לתרבות ולתקופה".<sup>7</sup> רגב כתב שספרות הילדים – במודע או שלא במודע – משקפת את האידיאולוגיה של החברה שבה היא נכתבת ואת ערכיה.<sup>8</sup>

משיח עמדה על משמעות הטקסטים הנכתבים בידי קבוצה אחת (מבוגרים כול יודעים), המבקשת להשפיע על תפיסת עולמה של קבוצה אחרת (ילדים תמימים, אילמים) ולעצבה.<sup>9</sup> במחקרה היא שאלה: "אילו אינטרסים מבקשים להשיג המבוגרים המבקשים לשדל ילדים באמצעות ספרותם? כיצד יכולה ספרות הילדים הזאת לפנות לקבוצות שונות ומגוונות של ילדים המאופיינות בשונות חברתית לשונית ותרבותית?"<sup>10</sup> לטענתה ספרות הילדים היא כלי בידי "יחידים או קבוצות המבקשים להשיג מטרות ולהגיע ליתרון כוח", ולצורך כך יצרו הכותבים אסטרטגיות פואטיות, שהן כלים מניפולטיביים לשידול הקוראים.<sup>11</sup> רגב כותב:

כמו הספרות בכלל גם ספרות הילדים משקפת בדרך זו או אחרת, את הדעות הפוליטיות, החברתיות והתרבותיות של כותביה. יש שהדבר נעשה במפורש גם מתוך כוונה לחנך ולהדריך,

4. הראל, תשמ"ז, עמ' 9.

5. שם, עמ' 7.

6. שם, עמ' 8.

7. שביט, תשנ"ו, עמ' 5.

8. שם.

9. משיח, 2013.

10. שם, עמ' 15.

11. שם.

יש שהדברים נובעים מעצם בחירת הנושא לסיפור ולשיר ובדרך פיתוחם... ככל שחלו שינויים בחברה הישראלית... השתקפו שנויים אלה גם ביצירה הספרותית.<sup>12</sup>

שאלת הגדרת הספרות לילדים וכוחה כמשקפת את עולם הילדים או מעצבת אותם<sup>13</sup> נהייתה מורכבת בהידרש לשינויים שעברה הספרות הזאת מאז שנות ה־70 של המאה הקודמת. התהליך בולט במיוחד בנוגע לנושא המשפחה, ובמחקר זה נבחן שינויים אלו על ידי עיון בנושא המשפחה ועולם הילדות.

בעשורים שקדמו לשנות ה־70 השמיעה הספרות הקנונית קול אחיד שביטא עולם של אידאות ופנה אל קבוצת הילדים כביכול כבעלת פרוץ אחיד שמבנה משפחותיה הוא אחיד ומוגדר וערכיה ומסורותיה ברורים ומקובלים על כל רובדי החברה. עם זאת, החל בשנות ה־70 איבדו ההורים והמורים מסמכותם ואולי ויתרו עליה, וצצה שאלת הערכים שברצונם להקנות לדור הבא. בעקבות כך חלה תמורה באופי הספרות לילדים ובגוניה: הערכים השתנו, הסמכויות קוצצו, התכנים והסגנון הוחלפו. כפי שכתבה משיח: "ספרות הילדים הולכת ונזקקת לתרבות אחרת, שאורחותיה חשמל ואילייה תמונות... מתהדרת בדלות החד־גונית של תכניה... פטפטת פופוליסטית השבה ומשתכפלת עד לעייפה".<sup>14</sup> בהתייחסה לנושא המשפחה היא כתבה שלדעתה ההורים איבדו את מעמדם והם מתוארים כ"סתמיים ו'מטומטמים' כדברי ילדיהם".<sup>15</sup> ברוך סברה שחל היפוך תפקידים: "הילדים הם דמויות נמרצות, הילד מחנך את הוריו כיצד לשרת אותו. הלשון דלה ואנורקטית ומתימרת ליצור רושם של לשון ילדים מדוברת וטבעית".<sup>16</sup> היא סקרה את השינויים שחלו בספרות הילדים: "בראשית שנות השבעים... האידיאלים, נורמות ההתנהגות והתרבות נשתנו... במרכז עומד היחיד, דרכיו ורצונותיו",<sup>17</sup> ובהמשך:

הדגש מושם על האני' של הילד. הילד מופיע כבעל ידע והבנה לעיתים יותר מההורים. היצירה הספרותית מציגה את כעסו וקנאותו, ומעודדת אותו לתת להם ביטוי. היא מנסה למצוא מענה לצרכיו הפסיכולוגיים של הילד... מעניקה לגיטימציה לביטויים של רגשות אנטי חברתיים ואף אנטי משפחתיים... הילד שוב אינו מוצג כאובייקט לחינוך ולהקניית ערכים

12. רגב, תשנ"ב, עמ' 73.

13. חובב, 1994; זמיר וברך, תשס"ח.

14. משיח, 1993, עמ' 36.

15. שם, עמ' 37.

16. ברוך, 1991, עמ' 4.

17. שם, עמ' 7.

אלא כמי שהמבוגר (או השיר) מדבר אליו כשווה אל שווה, כמי שעומק הרגשתו מקנה לו זכות דעה ודיבור.<sup>18</sup>

שר ויוסוב־שלום כתבו על השינויים באידאולוגיה – בערכים החינוכיים והחברתיים – הבאים לידי ביטוי ביצירות השירה לילדים בשני מישורים: מישור ה'מה' – תכנים תמטיים, ומישור ה'איך' – השפה.<sup>19</sup> הן הצביעו על המעבר משפת הצמיחה וההבניה החברתית הקולקטיבית, מהכתיבה בלשון הפיוט והמליצה אל שפת ה'אני' – שבה הילד במרכז ושפת היצירות בנויה על משלב יום־יומי – סלנג, שפה מקוצרת וטשטוש הגבול בין הלשון הדבורה לכתובה. החוקרות בחנו את השינויים התמטיים כמשפיעים על שינויים בשפה. גרין־שוקרון סקרה את היחס לנושא המשפחה בספרות הילדים העכשווית: "חל שינוי בחלוקת התפקידים. דמויות ההורים מגונחות ומולם ילדים אסרטיביים. ההורים מתנצלים על הצבת גבולות... נושאים שבטאבו עולים. ההרכבים המשפחתיים מורכבים, קיימת שאיפה לשוויון בין הורים לילדים. יש ביקורת כלפי המבוגרים.<sup>20</sup> דעות דומות מובאות במחקרן של סמלסון ודינור.<sup>21</sup>

לפי הסקירה שלעיל, יש לומר שספרות הילדים העברית משתנה בהתאם לתהליכים החברתיים־תרבותיים שהחברה הישראלית עוברת, וכך משתנה גם תפיסת עולם הילד ומקומו בחברה.<sup>22</sup> בספרות העכשווית הנטייה היא להציגו כאינדיווידואל שהחברה והמשפחה חייבות להיענות לצרכיו ולדרישותיו, כלומר הספרות משקפת את הוויתורים שהחברה מוותרת ואת טשטוש הגבולות והסמכויות, את היפוך התפקידים במשפחה והצבת מודלים אחרים, של משפחות שאינן עונות למושג הישן של המשפחה ושל חלוקת התפקידים בה.

בבואנו לעסוק בספרות הילדים החרדית אנו חייבים להיות מודעים לשינויים המשמעותיים שעברה החברה החרדית משנות ה־70-80 של המאה שעברה ועד ימינו:<sup>23</sup> מחברה שהתבדלה, הקימה חומות סביבה והפנתה את מבטה בעיקר פנימה, השתנה המערך החברתי הפנימי וקיבל גוונים רבים שלהם קשרים חברתיים, פוליטיים ותרבותיים עם החברה הישראלית. השפעות הכלכלה והפוליטיקה הישראלית ניכרות בכל תחומי החיים.<sup>24</sup>

18. ברוך, 1991, עמ' 8.

19. שר ויוסוב־שלום, 2013.

20. גרין־שוקרון, 2007, עמ' 42.

21. סמלסון ודינור, 2007.

22. למיש, 2006.

23. קפלן, 2003.

24. שלהב ופרידמן, 1985; פרידמן, 1991; סיון וקפלן, 2003; זולדן, 2009; זיכרמן, 2014; ליוש, 2014.



עם צמיחת הסוגה החדשה, המכונה 'ספרות הילדים החרדית', יש לבדוק מהו השיח שהחברה החרדית מקיימת עם החברה הישראלית החילונית ועם תרבותה. בעקבות זאת נוכל ללמוד ולהבין את יחסי הקירוב-ריחוק של שתי הספרויות לילדים, ששתיהן מגיבות לתהליכים החברתיים-תרבותיים המתפתחים בשתי התרבויות.

סיון וקפלן הגדירו את יחסה של החברה החרדית לתרבות החיים החילונית כהתבצרות בדל"ת אמות של אמונה והלכה וכסגירות רוחנית טריטוריאליט.<sup>25</sup> הם תיארו "חברה דינאמית משתנה ומתפתחת ורבת פנים השונה מן הדימוי המונוליטי שהיא מבקשת להציג כלפי חוץ",<sup>26</sup> וכן "חברה השומרת בכללה על ייחודה עם שהיא מאמצת דפוסים וערכים מחברת השפע הפתוחה שבצידה היא חיה".<sup>27</sup> מה שמניע לדעתם את ההנהגה ואת התקשורת הוא ביצור החומות ודאגה מפני כל חדירה של מושגים שאין מקורם ביהדות השורשית ובהלכה.

גם כהן כתב כי החרדים מזדהים עדיין עם הרעיון הבסיסי של הגטו התרבותי, שגם אם עבר שינויים מסוימים בשוליו הוא ממשיך להציג מבחינתם ומבחינת המנהיגות הרבנית את אורח החיים הרצוי.<sup>28</sup> צרפתי ובלייס הגדירו את המהלכים העוברים על החברה החרדית באמרום שהחברה החרדית נאבקת לשמר את ייחודה התרבותי והדתי במדינת ישראל החילונית, וכי ההסתגרות הפיזית והפער האידיאולוגי שבין שתי החברות תרמו להיווצרות מובלעת תרבותית חרדית.<sup>29</sup> שלהב ופרידמן הגדירו את מערכת היחסים כמציאות דיאלקטית: היא נזקקת לחברה הכללית אך מבקשת להתבדל.<sup>30</sup>

ואולם עם השינויים החברתיים והתרבותיים שחלו בשתי החברות בעיקר משנות ה-90 ואילך, ועם התעצמות התקשורת והצפתה את המרחב הציבורי, נראה שלמרות הגבהת החומות ההתבדלות נעשית קשה יותר.<sup>31</sup> החברה החרדית בנויה מכמה קבוצות שונות; העומדים על המשמר הם בעיקר חברי 'קבוצת הלומדים' – אברכים שכל עולמם הוא בלימוד התורה ובהנחלתה כרכיב היחיד העומד בבסיס החיים שלהם ושל קהילתם. אמנם קבוצה זו אינה הגדולה מבחינה כמותית, אך היא הקובעת את אופי החברה

25. סיון וקפלן, 2003.

26. שם, עמ' 7.

27. שם, עמ' 9.

28. כהן, 2013.

29. צרפתי ובלייס, 2002.

30. שלהב ופרידמן, 1985, עמ' 9.

31. כהן, 2013.

החרדית כולה בענייני הלכה, הנהגה והשקפה בחיי הכלל והפרט. ככלל, מלחמתה של החברה החרדית כולה הוא למנוע התבוללות, לשמור על המשכיות המסורת ולא לתת לרוחות זרות להשפיע על הערכים ועל אורחות החיים; ובכל זאת יש להבדיל בין חלחול ערכי המודרנה, שהם בעיקרם ניטרליים ומתחום הטכנולוגיה, לתכנים ערכיים, תרבותיים וחברתיים המחייבים שינויים ערכיים של השקפה ושל אורחות חיים.<sup>32</sup>

השאיפה היא לשמור על מסורת האבות כפי שהיא נמסרת מדור לדור, אך המבט מופנה גם החוצה – לבחינה, ללמידה ולבחירת הרע במיעוטו; לקיחת 'מה שמתאים לנו' או מה שאין ביכולתנו לעצור.<sup>33</sup> התחושה היא שמוטב להתפשר מעט מלהיסחף לכיוונים מסוכנים. בכמה וכמה תחומים, כגון אפנה, אמצעי תקשורת ועוד, הרבנים יודעים שקולם הוא בבחינת מלחמת מאסף<sup>34</sup> ו"מוטב שיהיו שוגגין ואל יהיו מזידים". כך נוצר מצב של "אימוץ דפוסית התנהגות וערכים אך בלי להיבלע" או "השתלבות ללא טמיעה",<sup>35</sup> ויש לדון בדרכים שבהן גישות אמביוולנטיות אלו משפיעות על השקפות העולם המובעות בספרות הילדים החרדית.

כאמור, ראשיתה של ספרות הילדים החרדית בשנות ה־70 של המאה הקודמת, והיא התפתחה מתוך תחושת אי־קבלה והתרחקות מתהליכים שעברה הספרות העברית לילדים. התפקידים שקיבלה עליה ספרות זאת, הערכים שהיא מעוניינת להקנות והמסורות שברצונה להנחיל, אינם עולים בקנה אחד עם ערכי מערכת ספרות הילדים העברית ועם השינויים החלים בה. מעבר לבעיית החילון, שגם היא מאפיינת את שינויי שנות ה־70, ההורים, המורים והמתחנכים חשו שאין הם יכולים לקבל את פני המשפחה כפי שהיא מוצגת בספרות הילדים הכללית, ולכן נזעקו לייצר חלופה שתמשיך לייצג את הערכים המקובלים בחברה זאת והם בבחינת ערכי יסוד בעולמה.<sup>36</sup>

השאלות שנציב במחקר שלפנינו הן: האם הספרות החרדית לילדים משמרת את תבנית המשפחה הרב־דורית על פי הערכים המסורתיים שעוצבו במקורות היהדות? האם מעמד הילד בספרות החרדית תואם את האב־טיפוס של הילדות על פי מחשבת ישראל? האם התהליכים שהחברה החרדית עוברת באים לידי ביטוי בספרות הילדים החרדית?

32. שלהב ופרידמן, 1985.

33. סיון, 1991.

34. כהן, 2013.

35. סיון וקפלן, 2003.

36. מלחי, תשנ"ב.

להלן נסקור את גישת המקורות לערכים הקשורים במשפחה ובמערכת היחסים שבה ונבדוק את ביטויים בספרות הילדים החרדית בהשוואה לספרות העכשווית. כמו כן נעמוד על ההליכים שהחברה החרדית עוברת בעקבות השפעות שבאות מחוץ לה, ונוכל לראות את ספרות הילדים כמשקפת תהליכים אלו ולעמוד על ייחודה.

## המשפחה כמקרה מבחן להתמודדות ספרות הילדים עם שינויים החלים בחברה

היחסים בתוך המשפחה הם אחד הנושאים המצויים והנפוצים בספרות הילדים, ודאי בספרות הילדים לגיל הרך. בר יוסף כתבה: "המשפחה היא היחידה הראשונית המעצבת את זהותם של ילדיה ומעניקה להם את הסטטוס שלה. שמות פרטיים ושמות משפחה מסמלים את הזהות האישית המשפחתית, שמות ההורים תעסוקתם ומעמדם החברתי קובעים את הסטטוס ההתחלתי של הילדים"<sup>37</sup>. זוהי גם הרשת החברתית הראשונה של הצעירים, שרבים מהם יצטרכו להתמודד בעתיד עם דפוסים חדשים ומשתנים של מבנה המשפחה.

ההתפתחות הראשונית של הילדים הרכים היא בתחום המשפחה הגרעינית, ובהמשך מתרחבת ההיכרות למעגל המשפחתי הרחב יותר ואף הבין־דורי. החוקרת יצאה בקריאה למערכת התרבותית הנורמטיבית להסתגל לעולמם המשתנה של הילדים, ולדעתה יש להיות ערים "לדפוסים השונים של המצבים המשפחתיים... עליהם לאפשר לילדים לבטא את הגדרתם הם את משפחתם, להתייחס להגדרה זו כעובדה בלי תגובות שיפוטיות"<sup>38</sup>. ספרות הילדים העברית כמשקפת את הנורמות הקיימות בחברה עוסקת גם במעמד המשפחה על כל חלקיה, ובדרך כלל נורמות החיים של המשפחה משתנות בהתאם לזמן ולמציאות.<sup>39</sup>

עיון בספרות הילדים העברית של היישוב בארץ במאה הקודמת, משנות ה־20 עד שנות ה־50, יעמיד לפנינו מודל של משפחה שבה ההיררכיה ברורה וכל אחת מהדמויות בה מכירה את תפקידה, את זכויותיה ואת חובותיה. בשנות ה־70 וה־80 השתנה מעמד המשפחה הנורמטיבית והתאפשר להכיר גם משפחות אלטרנטיביות, וגם התפקידים במשפחה

37. בר יוסף, 2000, עמ' 375.

38. שם, עמ' 376.

39. גריין־שוקרון, תשס"א.

השתנו.<sup>40</sup> סמכות ההורים החלה מתערערת. רבים מהם איבדו את הביטחון העצמי שלהם ביכולתם ובתפקידם הראשוני, והיפוך התפקידים העמיד את הילדים כמרכז המנהל את המערכת המשפחתית ללא יכולת של ההורים להתערב ולקבוע גבולות. במרכז הוצבו עולמם הרגשי של הילדים, עולמם החברתי ועולמם האינטלקטואלי, כפי שהם ראו אותו.<sup>41</sup> חלוקת התפקידים במשפחה ובחברה השתנתה ונוצר גל חדש של סופרים שתמכו בשינויים ונתנו להם ביטוי ביצירתם לילדים.

אחת הסיבות החשובות לפרישת הציבור החרדי מהזרם הקנוני של ספרות הילדים העברית ולצמיחת הסוגה החדשה הייתה דרך הצגת נושא המשפחה לזרותיה. מנהיגי הציבור, המחנכים וההורים החרדיים לא יכלו לקבל את הסיפורים שתוארו בהם משפחות אלטרנטיביות, הורים חלשים הנתונים לרצונות ילדיהם, לביקורתם ולהבנתם, והילדים עומדים במרכז המשפחה ואינם מוכנים לקבל את הקודים ההתנהגותיים של הוריהם או של החברה. היפוך תפקידים כזה היה זר לתרבות החברה החרדית, המבוססת על התשתית החינוכית הרעיונית של מקורות היהדות. על פי מקורות אלו חלוקת התפקידים במשפחה היא קבועה ובלתי ניתנת לשינוי: מעמד ההורים וחובותיהם כלפי ילדיהם וכלפי ההמשכיות של עם ישראל הם ברורים וקבועים, המטרות שאליהן יש להגיע בחינוך הילדים אינן משתנות, מאחר שהן נובעות מן המקורות – והמקורות אינם משתנים והם הראו את כוחם במהלך הדורות.

ויליאן עמד על מקומה של המשפחה בחברה ובספרות הילדים החרדית וציין שהמסגרת המשפחתית חשובה מאוד בתהליך גיבוש אישיותו של הילד.<sup>42</sup> התא המשפחתי הוא המקור להמשכיות ולמסורת החרדית.<sup>43</sup> בסיפורים ובשירים מוצגת המשפחה החרדית כמשפחה אידאלית, הכול אוהבים את הכול, הבית מלא אור וצהלת ילדים, שמחה ושלווה. כך פועלת המשפחה הרב־דורית, שיש בה חוליות רבות. אמנם במת ההתרחשות בסיפורים הראליים העכשוויים השתנתה, החידושים הטכנולוגיים משפיעים,<sup>44</sup> מעמד הנשים השתנה, הידע הכללי התרחב, צרכי החיים ורמתם עלו, יש מודעות לתרבות הפנאי<sup>45</sup> ועוד, אך כל אלו נדחקו לשוליים. הספרות הזאת, כספרות חינוכית ומגויסת (שהרי גם הספרות הכללית היא חינוכית), מעוניינת בהעברת הערכים הערכיים המקובלים ובהטמעתם בחברה.

40. ברוך, 1991; יניב, תשס"א; רז, 2007.

41. ברוך, 1991.

42. ויליאן, תשנ"ד.

43. שם, עמ' 96.

44. עמרן, 2015.

45. שטאובר, 2004.

המשפחה החרדית, כפי שהיא מוצגת בספרות הילדים החרדית לגיל הרך החל משנות ה־70, כוללת את מערכות היחסים השמרניות המקובלות ביהדות.<sup>46</sup> ספרות זאת מציגה מודל רצוי של משפחה כמעט אוטופית,<sup>47</sup> שבו המבנה, התפקידים ומערכות היחסים הם סטראוטיפיים לחלוטין. ואולם בסופו של דבר בבסיס תפקיד ההורים עומד תפקידו של האדם היהודי להנחיל את מסורת הדורות לבאים אחריו. על אברהם אבי האומה נאמר: "לְמַעַן אֲשֶׁר יֵצֵא אֶת בְּנָיו וְאֶת בֵּיתוֹ אַחֲרָיו וְשָׁמְרוּ דְרָךְ ה' לַעֲשׂוֹת צְדָקָה וּמִשְׁפָּט" (בראשית יח, יט) – הוא שיעביר את בשורת היהדות לדורות הבאים, ומצווה זאת מוטלת על היחיד ועל הקהילה. גם המשנה נדרשת לעניין העברת המסורת: "משה קיבל תורה מסיני ומסרה ליהושע ויהושע מסרה לזקנים וזקנים לנביאים וגו'" (משנה, אבות א, א). יש בידינו שלשלת קבלה של הדורות ומסוכן מאוד לנתק מסורת זאת או לשנותה. הקשר החי מתקיים בין הדור הבוגר לדור הצעיר באמצעות סיפור, לימוד, ספר; לא רק כעובדות יבשות אלא כסיפור אמתי וחי, כעדות. המבוגרים קרובים יותר למקור ולכן עדותם אותנטית, ובפרקים הקרובים נעמוד על דרך הצגת הדמויות המרכזיות במשפחה החרדית.

## דמות האם ויחסי האם והילדים במשפחה

כמה וכמה מחקרים העוסקים במעמד האישה החרדית נערכו בשנים האחרונות. פרידמן סקר את המהלכים שאפיינו את מעמד האישה היהודית בעקבות מלחמת העולם הראשונה, כשעמדה לפני הנשים הדרישה להמשיך את דמותה של הסבה המסורתית ולהישאר בתפקיד המסורתי של 'כל כבודה בת מלך פנימה'.<sup>48</sup> פרידמן תיאר את האישה החרדית כגורם מתפייס המגלה כושר הסתגלות ומשמש גשר בין החברה החרדית לחברה הסובבת אותה;<sup>49</sup> השינוי נבע מהתקדמות האישה החרדית בתחומי ההשכלה, מהיותה מפרנסת המשפחה שגם באה במגע עם מוסדות רשמיים למיניהם ומפנייתה למקצועות חדשים שהדורות הקודמים לא עסקו בהם.<sup>50</sup> אלאור תיארה את מעמד הנשים בקבוצה חסידית מתבדלת המורגלות בניהול הבית אך אינן פורצות את הגבולות של תפקידן זה.<sup>51</sup>

46. חנני, 2008.

47. מלחי, תשנ"ב.

48. פרידמן, 1988.

49. פרידמן, 1991.

50. פרידמן, 1995.

51. אלאור, 1992.

מחקרים שנעשו ב־30 השנים האחרונות<sup>52</sup> הביאו את החוקרות צרפתי וליין־אלפר להציב את השאלה: האם למראה השינויים החברתיים והתרבותיים המתרחשים בחברה החרדית נשמעים קולות של חשיבה פמיניסטית או קולות מהרטוריקה הרווחת ביחס לנשים גם בחברה החרדית?<sup>53</sup> וינרוט דן בשאלה האם אפשרי הקשר בין פמיניזם ליהדות,<sup>54</sup> וזיכרמן תיאר את הדזאליות במעמד הנשים החרדיות בימינו.<sup>55</sup> חוקרים נוספים משקפים במחקריהם מצד אחד את רצון של הנשים ללמוד, להתקדם ולשפר את מעמדן, ומהצד האחר לשמור על צניעותה של האישה החרדית.<sup>56</sup>

במחקר שערכו צרפתי וליין־אלפר על העיתונות החרדית, הנכתבת בעיקרה בידי נשים ומכוונת לנשים, עומדת המשפחה כערך מרכזי המשמר את תפיסת האישה בתפקידים המסורתיים, כאחראית לגידול הילדים ולמשק הבית.<sup>57</sup> האידיאל העולה מן הכתבות הוא ההפרדה הברורה בין תפקידי הגברים לתפקידי הנשים: מהאישה מצפים שתפעל במרחב הפרטי, ואילו הגבר – מקומו במרחב הציבורי שמחוץ לבית.<sup>58</sup> השאלה המועלית בעיתונות לנשים היא כיצד להיות אישה טובה יותר, אולם יש מדורים בעיתונות זאת המאפשרים לנשים עצמן להביע את עולמן הפנימי ומשמשים במה להשמעת קולות מגוונים ולהבניית דגמי נשיות חדשים, כולל מתן במה לשיח האישי המשפחתי – וגם לרעיונות פמיניסטיים,<sup>59</sup> וניכרים בהם כוחות של שינוי כלכלי, איזאולוגי ומבני – עם כוחות השימור והמסורת. ייתכן שבקולות אלו אפשר לאתר ניצני שיח פמיניסטי בעיתונות המסחרית החרדית למשפחה, והשאלה היא האם זהו שעתוק של המודל הנשי המסורתי או תחילת בניית מודל של נשיות מורכבת יותר, כפי שניכר במציאות הימים האלה.

גם בספרות הילדים לגיל הרך דמות האם היא הדמות הדומיננטית ביותר בסיפורים; דמות חזקה השולטת בכל תחומי המציאות. עיקר מעייניה נתונים לחינוך הילדים, לניהול משק הבית ולהטמעת התפקידים הייחודיים לבנים ולבנות. בסיפורים רבים הילד מבקש את קרבת האם – קרבה נפשית. בספר 'סודות מאימא' הילד שגורם לנזק מתלבט מה תהיה התגובה של אימא? האם תכעס? ומסקנתו היא: אסור שיהיו סודות מאימא. אימא ידועה כרחמנית, ולכן חובה לספר

52. שלהב ופרידמן, 1985; פרידמן, 1991; שלג, 2000; צרפתי ובלייס, 2002; קפלן ושטדלר, 2015.

53. צרפתי וליין־אלפר, 2010.

54. וינרוט, 2001.

55. זיכרמן, 2014.

56. ליוש, 2014; שרֶהב, 2005.

57. צרפתי וליין־אלפר, 2010.

58. נריהֶבן שחר, 2011; פרידמן, 1988; פסטה־שוברט, 2000.

59. נריהֶבן שחר, 2011.

לה הכול.<sup>60</sup> בספר אחר, 'השמחה במשפחה', נרקמים יחסים מיוחדים בין האם לבת: קרבה, שיתוף, עזרה, אינטימיות, תפילה משותפת ובעיקר בטיפול בתינוקת החדשה, ששלוש אחיותיה מתחרות על אהבתה. האם מפשרת ביניהן, כולן עוזרות והיא מודה: "ה' תודה על המתנה, הרי בתי יקרה מפנינה".<sup>61</sup> מלבד הקרבה הנפשית הילד שואף גם למגע פיזי: "אימא לי, אימא לי, אימא חביבה, את דואגת בשבילי, את כל כך טובה", ובפזמון: "אלוקיי, שמור אותה ואת אבא גם שיהיו לי לתמיד, לעד לעולם... קחי אותי את כולי כי אני שלך",<sup>62</sup> וכן: "אימא, אימא, שבי לידי... כי את שומרת הכי נפלא... בוא ילדי בוא בזרועותיי".<sup>63</sup> מגע פיזי קרוב קיים בסיפור 'לאן הלכה היד של אימא לטייל', שבו היד של אימא מטיילת על הפנים של מיכאל ועורכת היכרות עם חלקי הפנים.<sup>64</sup>

האם מעורה בניהול הבית ובחיי הילדים. היא רואה בכך את עיקר תפקידה; מטפלת בצדדים המעשיים של חייהם – הזנה, הלבשה, שינה ומשחקים – אך גם בחינוך, בסיפור ובהוראה. היא מסבירה ומלמדת, משמשת דוגמה אישית ומודל לחיקוי. בספר: 'אבא ואימא שלי' האם מלמדת את הילדים "שלא כדאי ללמוד שתיקה מדגים. יש לספר ולשתף את כל מה שיש בלב".<sup>65</sup> בדוגמה אחרת הבנות רוצות לחקות את אימן ולהיות כמוה – כולן רוצות להיות אימהות במשחק. האם מספרת משל על חיות, ומסקנת הבנות היא: "טוב לנו להיות ארבע אימהות, אבל בת שבע מתאימה מכולן".<sup>66</sup> כך גם בסיפור 'להיות כמו אימא', בספר 'איך עוזרים לאימא',<sup>67</sup> הילדות מנסות לחקות את אימא וגורמות נזקים בבית. אימא חוזרת, מרגיעה את הבנות ומשבחת אותן על הניקיון הנהדר בבית. התשובה לשאלה הנצחית, 'איך לאימא יש לב גדול כל כך לאהוב את כולם?', היא שלאימא יש מקום בלב גם למאה ילדים.<sup>68</sup>

סיפור בתבנית צבירה הדוקה מופיע בספר 'אין כמו אימא',<sup>69</sup> על הגוזל שמחפש אימא אחרת ולבסוף חוזר לאמו: "כי אימא יש רק אחת בעולם והיא תמיד טובה ונהדרת יותר

60. בקרמן, תשנ"ט.

61. סקס, תשל"ט.

62. שם, עמ' 66.

63. שם, עמ' 90.

64. שטרסר, חש"ד.

65. רותי, חש"ד.

66. פוקס, תשס"א.

67. אופק, 1998.

68. פוקס, תשס"ט.

69. לוזון, 2012.

מכולם... והיא תמיד נפלאה ומיוחדת יותר מכולם". בשיר 'אימא שלי', מתוך הספר 'בין השלוליות'<sup>70</sup>, ניכרת העדפת אימהות 'במשרה מלאה' על פני מקצועות אחרים: "אימא של מוטי היא תופרת / ואימא שלי לא / אימא של שרוליק היא ציירת / ואימא שלי לא / אימא של אברהם היא מזכירה / ואימא שלי לא / אבל אימא שלי היא הכי מיוחדת / כי לאימא שלי יש אותי!" בשיר חוזרת המילה 'אימא' בכל שורה, וכך מודגש נושא האימהות כרעיון מרכזי. ההשוואה למקצועות אחרים מדגישה את מיוחדותה של האימהות כאידאל, והשיר מדגיש כי החשיבות היא בשמירת המשכיות האימהות מדור לדור; אותה אם שיש לה לב קסמים, ויש בו מקום גם למאה ילדים.<sup>71</sup>

גם בספר 'איך עוזרים לאימא' מוצגת האימהות כעתידי הברור והמועדף על כל ילדה: "איזה כיף, לאימא תמיד יש מה לעשות... אז כדאי לנו להיות כמו אימהות"<sup>72</sup>. כך גם אוחיון,<sup>73</sup> שייחד ספר לסיפורים על אימא, ושמות הסיפורים מרמזים על הגישה הכללית של הספר: 'אין כמו אימא בעולם', 'יום הולדת לאימא', 'אימא תעשה בשבילי הכול', 'וסי לומד לשמוע בקול אימא' ועוד.

ואולם משנות האלפיים ניכרים ניצנים של שינוי, ולא הכול מושלם כל כך. בסיפור אחד מסופר על בית בעייתית:<sup>74</sup> אימא עובדת ומסדרת הכול לבד, ואילו הילדים רבים זה עם זה, אינם מסדרים ואינם מוותרים זה לזה. אימא מענישה, מכריזה על מבצעים אך ללא הועיל. הילדים מספרים על חלומותיהם לעתיד, ואז אימא מספרת: "גם אני חלמתי... להיות אימא רגועה... שכולם עוזרים... הכול בידכם ילדים יקרים. רק אתם יכולים להפוך את החלום למציאות"<sup>75</sup>. מובן שהילדים לומדים את הלקח, הדברים נוגעים ללבם והם משנים את מעשיהם.

קצת אחרת אך באותו כיוון, בספר 'סיפורי המלאך הגואל אותי', כשהילד מספר על הפחד שלו להיות בחושך לבדו, אימא מודה ומתוודה כי כשהייתה קטנה גם היא פחדה.<sup>76</sup> בספרים אלו יש ניצנים המבשרים על הנטייה הגוברת בשנים האחרונות להראות את ההורים כבני אדם בעלי חולשות העשויים לטעות. בספר 'שוקו חם' הילדה שואלת את אימה: "אימא תגידי, גם את היית פעם קטנה? ומתי בכלל גמרת והתחלת להיות גדולה?"

70. בייפוס, 2012.

71. פוקס, תשס"ט.

72. אופק, 1998.

73. אוחיון, תשע"ב.

74. בקרמן, 1991.

75. שם, עמ' 22.

76. שולם, תשס"ח.



...אימא תגידי, פעם גם את לוותר לקטנים דווקא לא הסכמת, ואולי קרה לך פעם אחת שכולם דיברו ואת לא הבנת?"<sup>77</sup>

במעט יצירות נמצא רמזים לערעור על 'מושלמות' ההורים. הסופרים רענן וולדר כתבו במבוא לספר 'סיפורים מתוך הלב של אימא': "לפעמים אימא כועסת ולפעמים אימא מרחמת, לפעמים אימא עצובה ולפעמים היא מרוצה", ובהמשך: "הורים רבים נוטים להסתיר מפני ילדיהם רגשות אלה במטרה להציג בפניהם דמויות חזקות ואמינות עליהן ניתן להישען ובהן ניתן לבטוח"<sup>78</sup>. בהמשך טענו עוד הסופרים שחלק מתפקיד ההורים הוא ללמד את הילדים כי לכל בני האדם וגם להורים יש רגשות וצרכים שיש להתחשב בהם, והתחשבות כזו אינה יכולה להתפתח בלא שההורים יראו כי הם מסוגלים גם כן לבטא את רגשותיהם.<sup>79</sup>

אפשר לסכם ולומר שבספרות החרדית דמות האם דומיננטית מאוד ומעורבת בכל תחומי החיים בבית, ועם רוב הבעיות היא מתמודדת בכוחות עצמה ומתוך שיתוף פעולה עם הילדים. היא בהחלט משמשת גם מחנכת ומעבירת המורשת, בעיקר כלפי הבנות בגיל הרך. ואולם בכל היצירות האלה אין ביטוי למקצועות החדשים שרבות מהאימהות עוסקות בהם, וכן למעורבותן בעסקים, בהשכלה הגבוהה שרבות רוכשות ולהתקדמותן מבחינת המעורבות הכלכלית והחברתית. נראה שבעניין זה נשארה בספרות הדמות הסטראוטיפית הידועה, על פי מסורת הדורות הקודמים. המגמה היא להשאיר את האם כדמות מופת ראויה לחיקוי, ללא קשר לשינוי שחל בחיי הנשים החרדיות במציאות.

## דמות האב, מקומו ותפקידו במסגרת המשפחה

בחיי הגבר החרדי ובמעמדו חלו שינויים מפליגים בעשורים האחרונים. מוסדות ממלכתיים מדווחים על מצב הקהילה החרדית מבחינת מצבה הכלכלי,<sup>80</sup> מחקרים עוסקים במנהיגות החרדית ובמעמדה<sup>81</sup> ובענייני שילוב ושוויון המצביעים על השינויים המהותיים בגישת החברה החרדית לעניינים מרכזיים במדינה:<sup>82</sup> השירות הצבאי, השילוב בכלכלה ובשוק

77. מנת, תשס"ח, עמ' 2.

78. רענן וולדר, תשס"ז, במבוא.

79. שם.

80. מלחי, 2008; בן משה, 2011; פלסנר, 2012; מלחי, 2013.

81. בראון, 2011.

82. לופו, 2003; חקק, 2004; חקק, 2006; זולדן, 2009; לוי, 2009; לופו ומלחי, 2011; זיכרמן וכהנר, 2012.

העבודה, המעורבות הפוליטית, השימוש בתקשורת ובאמצעים אלקטרוניים ועוד. כפי שנראה, לכל הנושאים האלה אין הד בסיפורי הילדים בגיל הרך, ודמות האב בהם ממשיכה להיות סטראוטיפית. בסיפורים מספר נוכל להכיר אבות דומיננטיים, אך ברוב היצירות האבות אינם מעורבים ולעתים אף נעדרים מהן. בסיפור 'תפוז וקלמנטינה' האב הוא התפוז; הוא דואג לבתו, שהלכה לאיבוד, ולבסוף מוצא אותה ומחבק אותה.<sup>83</sup> בסיפור 'אבא ואימא שלי' ההורים מוצגים כשתי ישויות נפרדות שכל אחת מהן עוסקת בשלה.<sup>84</sup> על כך הכותבת מצהירה במבוא לספר: יש הבדלים ביניהם, אימא רכה ועדינה ואוהבת ואבא סמכותי, מגן ותומך. האב בסיפור הולך לקניות וכמובן הולך גם ללמוד תורה. יש לציין שבספרות הילדים החרדית לגיל הרך עדיין אין ביטוי לשינויים שעוברת החלוקה המגדרית המסורתית. זהות הגבר כלמדן אליטיסטי מתחלפת באבהות פעילה בעקבות עבודת הנשים, הלימודים והפעילות החברתית והתרבותית הרחבה לנשים. הגברים חייבים לקחת על עצמם חלק ניכר מתפקידי הנשים בבית, בקניות, בטיפול בילדים. בוודאי שקיימת השפעה של השיח הפמיניסטי הפסיכולוגי והתרפויטי המתנהל בחברה הישראלית.<sup>85</sup>

קשר נפשי אל האב נראה בסיפור 'מכתב השלום'.<sup>86</sup> אבא נמצא בישיבה, מתפלל, לומד ומלמד, הילד מתגעגע וטוען שהוא רואה את אבא בזיכרון – ומשאיר מכתבים במיטה של אבא. אבא מבין את צערו של הבן, מוותר על הלימוד, לוקח חופשה ונשאר עם הילד. גם האב מצהיר על געגועיו לילד. זהו מעשה יוצא דופן בהחלט המציג רגישות לעולם הילד והבנה לצרכיו המיוחדים.

בסיפור 'אתי מחכה לאבא' אבא נעדר.<sup>87</sup> הוא הלך ללמוד תורה. אתי מחכה לו ליד החלון אך אבא לא בא. אימא מסבירה שלימוד תורה הוא מצווה חשובה מאוד, וה' אוהב את מי שלומד תורה ורוצה שילמד עוד ועוד. אתי מגיעה לתובנה המצופה ומודה שגם היא שמחה שאבא לומד תורה. בסוף הסיפור אבא בא. יש פעמים שהאב ממלא את תפקידו כמחנך בעזרת סיפור משלים נושא לקח; כך בסיפורים 'גד הדיג'<sup>88</sup> ו'מי ינצח בתחרות',<sup>89</sup> שבהם האב מספר סיפור כדי לפתור בעיה חינוכית. אוחיון ייחד ספר שלם לסיפורים

83. סביר, 2002.

84. רוחי, חש"ד.

85. בן שחר, 2015.

86. פוקס, תשנ"ז.

87. אימא של לאה'לה, תש"ע.

88. פוקס, תשס"ו, 1.

89. פוקס תשס"ו, 2.

על האב,<sup>90</sup> ובסיפוריו העמיד את דמות האב כאוהב שאפשר תמיד לסמוך עליו, אם כי לא תמיד הילד מבין את מעשיו. בסיום כל סיפור מגיע פיוס המרחמם את דמות האב: "אבא, אבא, אתה יודע שאני אוהב אותך הכי בעולם", לחשתי באוזנו בקול רועד. 'אני לא רוצה להיות בן של אף אחד אחר, רק שלך, אבא...' <sup>91</sup> במקרים אחרים האב הוא שותף נלווה ואינו יוזם.

לסיכום, האב שותף – אך לעתים רק שותף חלקי – בעיקר בדאגה, בלימוד ובחינוך הילדים וכן בהצבת דוגמה אישית. מערכת היחסים שבין ההורים היא הרמונית, אך אין גילויים אישיים של זוגיות. ההכוונה היא לכבד את האב כפי שכתבו חז"ל – והילדים והאם כולם חייבים בכבוד האב.

## דמויות הסבים והסבות בספרות העברית

זהות מעניינת נוצרה בספרות הילדים העברית בין דמות הזקן לדמות הסב, כלומר כל זקן הוא סבא וכל סבא הוא זקן.<sup>92</sup> במקומות יחידים שבהם מופיע זקן שאינו סבא – הוא דמות מוזרה, בודדת ומעוררת תמיהה. כשהוא מורד במוסכמות והתנהגותו בלתי מצופה, הוא נחשב תימהוני ומוזר. כך היא דמות הזקנה בספר 'זקנה על נדנדה'.<sup>93</sup> הזקנה יפה כמו בתמונה; היא מערערת על הסטראוטיפים השליליים של הזקנה. הזקן הבודד הוא חסר זהות – אין לו נכדים, ולכן אין לו קיום והמשכיות.

בבואנו לסקור את הימצאותן של דמויות הסבים והסבות בספרות הילדים העברית אפשר לזהות תהליך שינוי מעניין: ברגסון תיאר את דמויותיהם בספרות הילדים העברית עד שנות ה־70 כדמויות המאפיינות את הגלות.<sup>94</sup> רוב הצעירים שעלו כחלוצים ליישב את הארץ השאירו את הוריהם 'שם', ודמויותיהם המשיכו ללוות אותם כאנשים מבוגרים הלוכשים בגדים ישנים שאינם מתאימים לאקלים הישראלי. היישוב בארץ שלל את הגלות והשתדל להתנתק ממנה וממאפייניה, והספרות התעניינה בעיקר בדור הצעיר המסמל את הצלחת ההתיישבות (דמות הצבר). רז כתבה שחל נתק בין זקנים לילדים,

90. אוהיון, תשע"ב.

91. שם, עמ' 31.

92. יעריזיל, 2006.

93. אדר, 1990.

94. ברגסון, 1987.

ובגלל התפיסה האידיאית של העליות הראשונות, שמרדו בבתי האב, נוצר נתק מהעבר ובמקומו צמח אתוס של ההווה.<sup>95</sup> החלוצים לא הכינו את עצמם לזקנה ולא את ילדיהם. הגיבורים בספרים רבים הם ילדים ('שמונה בעקבות אחד', 'אחד משלנו', 'חסמב"ה' ועוד). בספרות שנות ה־70 מופיעים הסבים והסבות כדמויות סטראוטיפיות של אנשים מבוגרים. הם נינוחים ורגועים, פנויים תמיד לאירוח הנכדים ומוכנים תמיד לספר סיפורים.

ימימה אבידר תיארה קשר ייחודי בין סבתא לנכדים שבאמצעותו היא מעבירה לנכדיה פרקי היסטוריה של היישוב בארץ.<sup>96</sup> הסבתא בסיפור היא דמות ביתית – מכינה מאכלים טעימים ותמיד מוכנה לכבד את נכדיה בסוכריות, בשוקולד ובשאר ממתקים. בעוד ההורים עסוקים במרוץ אחר הפרנסה ובבניין הארץ, ואין להם זמן להתייחס לילדים, הסבים והסבות ממלאים את מקומם באהבה רבה; תמיד יש להם זמן. הם רואים במשפחה ערך חשוב ומפתחים שיח עם הדור הצעיר, דור הנכדים, ואנו רואים היום תהליך דומה בסיפורי שואה המסופרים מפי בני הדור הראשון, הניצולים, ישירות לנכדיהם.<sup>97</sup> ברוך עסקה בסבתאות החדשה וטענה שהסבות בשנות ה־70 בארץ חיו בשלום עם גילן ולא התחרו בצעירים; הילדים חשו ריחוק בגיל ובמנטליות אך האהבה כיסתה על המרחק והפינוק מילא את הפערים.<sup>98</sup>

הריחוק בין הדורות בא לידי ביטוי גם בשפה: בני הדור המבוגר השתדלו לספר את קורותיהם בעזרת אלבומים, סיפורי אמת והשמעת סיפורים המייצגים את תקופתם. אורבך עומדת על התופעה שבשנות ה־90 חל השינוי הגדול בשימוש בשפה היורדת ממקורותיה ומתאימה את עצמה לשפה היום־יומית המדוברת. המחיצות הבין־דוריות היום נמוכות יותר, והסבים והסבות מוכרים כגיבורים אך גם כמספרים. הם ילידי הארץ ובוניה, והם גם אנשים עסוקים.<sup>99</sup> הם מחקים את הדור הצעיר במזון, בתלבושת ובצורות הביולוגיות; עליית איכות החיים ותוחלת החיים, התקדמות הטכנולוגיה והכנסתה לכל בית, התרחבות ההשכלה – גם השכלת הנשים – וההתקדמות בהבנה החברתית את צרכי המבוגר (חוגי אמנות, ספורט, קולנוע, מחשבים וכדומה) – כל אלו מציגים אנשים מעורבים החיים את ההווה.

95. רז, 1992.

96. אבידר, 1978.

97. כגון טל־קופלמן, 2002; ויס, 1997 ועוד, ראו מלחי, בדפוס.

98. ברוך, תשס"ח.

99. אורבך, 2001.

לעתים הסבים מצליחים בבניית קשר עם נכדיהם יותר מההורים; לפעמים יש בדירת הסבים חדר מקלט לילדים שאינם מסתדרים עם הוריהם ומעדיפים קשר הדוק עם הסבים – המבינים, הקרובים ללבם. ספרים מספר מנסים להוכיח לנו כי גם לאדם המבוגר עדיין יש תפקידים חשובים:<sup>100</sup> בספרים 'מעשה בשרביט הקסמים',<sup>101</sup> 'גילי אוהבת את סבתא',<sup>102</sup> 'הטרקטור בארגז החול'<sup>103</sup> סבתא קרובה לנכדים ויוצרת קשר טוב אתם, מקשיבה ומעודדת. מגבלותיה הגופניות אינן משמעותיות ואפשר להתגבר על הקשיים. ברם יערוזל טענה כי למרות כל זאת מעמד הזקנים לא השתנה, וההתייחסות אליהם מבוססת ברובה על הקשרים המשפחתיים עמם ומיעוטה על היותם אדם בפני עצמו. מצד אחד אין עיסוק במגבלות הזקנה ובקשיים הפיזיים והנפשיים הכרוכים בה, ומצד אחר אין הצגה של הזקן כאדם בעל אישיות וצרכים משלו.

## סבים וסבות בספרות הילדים החרדית לגיל הרך

הפסוק "מִפְּנֵי שִׁיבָה תִּקְוָה וְהִדְרָתָּ פָּנֵי זָקֵן" (ויקרא יט, לב) מעורר שאלה: האם עלינו לכבד כל אדם מבוגר, כולל אדם נבער? המילה 'זקן' מרמזת על חכמה, ואין זקן אלא זה שקנה חכמה,<sup>104</sup> אך חז"ל מלמדים שהכוונה היא לכל זקן: "איסי בן יהודה אומר כל שיבה במשמע. ואמר ר' יוחנן הלכה כאיסי בן יהודה, והנה יצווה בכל שיבה אפילו על אשמאי שהוא בור" וגו' (בבלי, קידושין לב ע"ב. אשמאי – שמואשם בעשיית עברות, בור – ללא ידיעת תורה ומצוות). כלומר גיל האדם, עובדת היותו מבוגר בשנים, מחייבת אותנו בכבודו. החובה לכבד את הזקנים נובעת גם מהיותם הורים, וכאמור אנו מחויבים לכבד את הורינו שלא 'כענף המכחש את השורש', שהוא בגדר כפיות טובה. במדרש מסופר על דרכו של ר' אבימי בכבודו של אביו ר' אבהו, שהיו לו בנים צעירים תלמידי חכמים, וכשהיה מגיע הסב רץ ר' אבימי לפני בניו לפתוח את הדלת כדי לזכות במצות כיבוד אביו (בבלי, קידושין לא ע"ב).

הדור הקודם בוודאי קרוב יותר למקורות המסירה, ובזאת מעלתו. הדורות הקודמים פועלים למען הדורות שיבואו אחריהם, כאותו מעשה בזקן שנטע עץ שייתן את פרוי

100. יערוזל, 2006.

101. פרנקל, 2007.

102. מרון, 1991.

103. שלו, 1995.

104. בבלי, קידושין לב ע"ב.

רק כעבור 70 שנה וייהנו ממנו בני בניו (בבלי, תענית כג ע"א), ומחובת הצעירים לטפל בצורכי הזקן. ודאי שאנו חייבים לכבדו מעצם היותו תלמיד חכם הלומד תורה, וכפי שאנו מסייעים לכל חלש וזקוק עלינו לטפל בצורכי הקשיש שכבר אינו במלוא כוחו. "שְׁאֵל אֲבִיךָ וַיְגִדְךָ וַיִּאמְרוּ לְךָ" (דברים לב, ז) – אנו מכבדים את הזקנים בשל ניסיון החיים שלהם ובשל חכמתם: "אם יאמרו לך זקנים סתור, וילדים בנה – סתור ואל תבנה, מפני שסתירת זקנים בניין ובניין נערים סתירה" (בבלי, מגילה לא ע"ב). הסבים והסבות הם בגדר תורמים למערכת הרגשית של הילד: הם עוטפים אותו באהבה, הם משמשים מקור משפחתי המגשר בין עבר, הווה ועתיד, הם מעניקים ביטחון בהמשכיות: "עַד יֵשְׁבוּ זְקֵנִים וְזִקְנוֹת בְּרַחֲבוֹת יְרוּשָׁלַם" (זכריה ח, ד).

גם זקן ששכח תלמודו משום זקנה או מחלה יש לכבדו, שכן הוא דומה לשברי לוחות הברית: "והיזהרו בזקן ששכח תלמודו מחמת אונסו דאמרינן: לוחות ושברי לוחות מונחות בארון" (בבלי, ברכות ח ע"ב), ומקורות רבים עוסקים בעניין זה בחז"ל.<sup>105</sup>

בניגוד לנאמר על התהליך שעברו דמויות הסבים והסבות בספרות הילדים העברית הקנונית, דמויותיהם של הסבים והסבות בספרות הילדים החרדית לגיל הרך הן סטראוטיפיות וכמעט בלתי משתנות. הסב הוא תמיד דמות הלומדת בספרי המקורות – תורה, גמרא, ספרי מוסר וכדומה – או מתפללת. הוא מספר לילדים סיפורים כדי לחנכם, הוא מלמד, מחייך ומקרין הרבה אהבה וסבלנות. הסבה היא עקרת בית, מבשלת ואופה, מחייכת, מלטפת ומחלקת ממתקים לנכדים.

לעתים הסבים ממלאים את תפקיד ההורים בשמירה על הילדים, אך בדרך כלל הנכדים הם הבאים לבקר בבית הסבים. בספרה של בקרמן 'אחים ואחיות' הנכדות באות לבקר את הסב והסבה.<sup>106</sup> הסב הלומד גמרא הוא בעל תפילה, והסבה מסודרת ונקייה ואומרת פרקי תהילים. כשהבנות מתווכחות ביניהן הסב עוזב את לימודו ומספר להן סיפור היסטורי על מידת הוותרנות של האחים הצדיקים מהעיר ליז'נסק שיצאו לגלות, והוותרנות שלהם זה כלפי זה הצילה אותם. המסר מגיע בסוף הסיפור: כדאי שגם אתן תלכנה בדרכי הצדיקים ותותרנה זו לזו, והתנהגות כזו תגרום נחת רוח לסב האוהב. הנכדות מתביישות בהתנהגותן. בסיפור זה הסב משמש סמכות חינוכית על ידי הצגת מודל רצוי להתנהגות כפי שמימשו אותו דמויות הראויות לחיקוי.

105. כהן, 2011.

106. בקרמן, 1999.

## בספרה של יוכבד סקס, 'השמחה במשפחה', מתואר הסבא:

יש לי סבא טוב כל כך! סבא אהוב על כולם, פניו טובים מבט לו רך, מבט של תלמיד חכם. מדבר לאט וכל כך מעט, מסתכל רחוק וחושב עמוק. במצחו המתקמט על ספר נשען, מלא עניין – בלימוד כל כך שקוע וכשאקרב לבוא אליו ייקחני על ברכיו... ולסבתא יקרא, בצחוק ציווה: תני ממתק לשובב הזה... וכסבתא מאושרת לי מעניקה מעדנים ומיני מתיקה, סבא בספרו שוב ישקע. אזי בסבא הטוב שוב אביט בזקנו הלבן הנפלא ולוואי ויהיה בריא תמיד – יתמלא אז לבי תפילה.<sup>107</sup>

הסבא אוהב, מחייך אל הנכדים, והנכדה מסכמת את תחושותיה בתפילה: "אביט בזקנו הלבן הנפלא ולוואי ויהיה בריא תמיד". דמויות הסבא והסבה מוצגות בסיפור כמודלים לחיקוי, לרצוי מבחינה חיצונית והתנהגותית. בספר 'סידורו של סבא' הסבא מספר סיפורי תורה, אך גם מקשיב.<sup>108</sup> תיאור דמותו גם הוא סטראוטיפי: "עיניו הבהירות המפיקות טוב לב, זקנו הלבן והיפה מכסה את צווארון חלוקו המשובץ עיניו תכולות וטובות". הנכד המתגעגע שבא לבקר משמש אובייקט למימוש תפקיד הסבא: להעביר מסורת מדור לדור על ידי סיפור אישי. סיפורו של הסידור, המסמל את התרבות היהודית, סידור שקיבל הסבא בנעוריו לבר המצווה (מקביל לקבלת עול מצוות), וכשנותר לבדו במלחמה ניצל הסבא פעמיים בזכות כריכת הכסף של הסידור. הנכד מקבל את הסידור במתנה (אקט סמלי להעברת מסורת היהדות מדור הסבים לדור הנכדים ללא שינוי, מתוך הסכמה ואהבה) ומבטיח לקנות מכספו כריכה חדשה לסידור (ההבטחה מבטאת את הרצון לחזק את המסורת ולהגן עליה). ההורים בסיפור אינם נוכחים, והקשר בין הדור המבוגר לצעיר הוא קשר ישיר. חלקה של הסבה במעמד הוא להגיש את המאכל המסורתי – לביבות.

הרב אברהם אוחיון פרסם סדרה ובה ארבעה חלקים: 'סבא שלי',<sup>109</sup> 'סבתא שלי',<sup>110</sup> 'אימא שלי',<sup>111</sup> ו'אבא שלי'.<sup>112</sup> הספרים, בפורמט גדול מאויר, מיועדים לגיל הרך וכוללים סיפורים על כל דמות ודמות. במבוא לספר על הסבא כתב אוחיון: "סבא הוא דמות אבהית רבת ניסיון ולמודת חכמה... מעניקה חום ואהבה", והקוראים מפענחים את סוד הקשר המופלא בין הסבים לנכדים בסיפורים – סבא שמחלף את נכדו מתסבוכת, מיזם מיוחד

107. סקס, תשל"ט, עמ' 33-34.

108. סקס, תשל"ד.

109. אוחיון, תשע"ב.

110. אוחיון, תשע"ב.

111. אוחיון, תשע"ב.

112. אוחיון, תשע"ב.

של סבא מיוחד, סב שמספר על עצמו, אי־הבנה שלומדים ממנה לדון כל אחד לכף זכות, טיול עם סבא, משמחים את סבא וגם סב מנותק מעט שבכל זאת משתלב בנס פורים פרטי. ברוב הסיפורים הסב דומיננטי ופעיל; דמותו חשובה בעיני הנכדים וקשורה לחייהם, והוא תורם את תרומתו לחינוכם ולקידומם. הסופר מעודד את הילדים לקיים קשר רציף עם הסב. בספר 'סבתא שלי' כתוב במבוא:

חיות מרגשות וסיפורים מרתקים מעולמם של ילדים על הקשר הייחודי והאהוב שבין סבתא לנכדיה... סבתא דמות אימהית רבת ניסיון ולמודת חכמה... קשר מופלא... הספר כלי עזר בידי ילדינו באמצעותו ישכילו לחזק את הקשר עם הדמות המבוגרת והמוערכת של המשפחה, עם סבתא.

בסיפורים באים לידי ביטוי ותרנות של סבתא למען הצלת חי הנכד; סבתא כחוט מקשר בין הדורות; ילדים שאינם רוצים לפגוע בסבתא ומשבחים את טעם הסופגניות אף כי אינן טעימות; עימותים הנובעים מחוסר הבנה והצורך לשקם את היחסים עם הסבתא הנפגעת. יש בספר גם סיפור על סבתא עובדת, שהיא גם ניצולת שואה, המנהלת ארגון גדול. בכל הסיפורים יש גם לימוד לקח ומסקנות.

בספרים הללו אפשר לראות ניצני שינוי: המציאות הראלית נוכחת, יש אי־הבנות וצריך למצוא דרך לפתרונות. יש שינוי בגישה הסטראוטיפית, המשבחת, המפייסת והמציגה מודל רצוי אגב העלמת עין ממציאות בעייתית. עדיין לא פגשנו סבים חולים במחלות כרוניות, סבים רגזים, סבים שאין להם סבלנות לנכדים או סבים הסובלים ממחסור. גם לא קראנו סיפורים על סבים עובדים, בעלי תחביבים, בעלי השכלה כללית או סבים הקרובים יותר לצרכים העכשוויים של נכדיהם או אל קשייהם היום־יומיים. הצגתם היא חד־ממדית, ואין הם מעוצבים כדמויות העוברות תהליכי שינוי והתאמה למציאות עכשווית.

## תפיסת הילדות בתרבות העולם ובמקורות היהדות

כדי לענות על השאלה האם ספרות הילדים החרדית מציגה זהות בין האני' שבסיפורי הילדות לאב הטיפוס של הילד היהודי כפי שהוא עולה מן המקורות, והאם הספרות הזאת מקבלת עליה את העברת המסר האינדואולוגי של השקפת חז"ל באשר לילדות, יש להכיר את עמדת המקורות היהודיים לעולמו של הילד בהשוואה לגישת תרבות העולם המערבי באשר למושג 'ילד-ילדות'.



שביט כתבה שבעולם הרחב חקר הילדות מתפתח באיחור, ובעקבותיו גם הספרות מאחרת לתאר את עולמו המיוחד של הילד.<sup>113</sup> אפשר לבחון דוגמאות ליחס השונה לילדות באירופה בימי הביניים ובעת החדשה ולראות כי ההכרה בילדות כמהות נפרדת היא מושג מודרני שהתפתח לאטו באירופה. הספרות האירופית במאות ה־16-17 תפסה את הילדות כמקור לשעשועים, לבידור המבוגר. אחר כך התעוררה המודעות לאחריות המבוגר כלפי הילד, לשמירה על ביטחונו ולהבטחת טובתו, ובהמשך – במחצית הראשונה של המאה ה־20 – הועמד הילד במרכז, והכול נעשו מודעים לצרכיו ומשתדלים למלאם, הן בתחום הכלכלי והן בתחום הרוחני־תרבותי.

אם כן, אפשר לסכם כי ההתייחסות אל הילד ואל מעמדו היא פרי שינויים חברתיים ותמורות בהשקפות העולם. הספרות, כחלק מתרבות המושפעת מהלכי רוח של התקופה, מבטאת בעמדותיה ובמבני היצירות את השוני שחל בהשקפת העולם. בסקירתה את השינויים שעוברים מושג הילדות ומעמד הילד בתרבות טענה משיח: "לפנינו ערעור של דיוקן ילדות אחד והמרתו בדיוקן אחר".<sup>114</sup>

לפי למיש, השפעת תרבות המסך – הבין־לאומיות, הגלובליזציה, קבלת מסגרות משפחתיות שונות, ריבוי מציאויות הזולגות זו אל זו וכו' – יצרו הבניית תת־תקופות ילדות חדשות, ולכן יש להגדיר מחדש את המושג 'ילדות'.<sup>115</sup> לדעתה התפיסות הפדגוגיות, הפסיכולוגיות והחברתיות המאפיינות כל תקופה חייבות לעמוד בבסיס היצירה.

בעיונו במושג 'ילדות' כפי שהוא מוצג בספרות הילדים החרדית נשאל את עצמנו: האם ספרות הילדים החרדית מציגה זהות בין האני שבסיפורי הילדים לגיל הרך, לאב הטיפוס של הילד היהודי כפי שהוא עולה מן המקורות? האם הספרות הזאת מקבלת עליה את העברת המסר האידיאולוגי של השקפת חז"ל באשר לילדות? לשם כך יש להכיר את עמדת המקורות היהודיים על עולמו של הילד. התפיסה הבסיסית של היהדות את הילדות אינה משתנה על פי מקומות או תקופות.<sup>116</sup> מקורות רבים במקרא ובמדרש עוסקים בילדות בהרחבה; לידת הילד והטקסים הקשורים בה זוכים למקום רחב. החשיבות שבלידת ילדים כמצווה בפני עצמה מודגשת, "פָּרוּ וְרַבּוּ וּמְלֵאוּ אֶת הָאָרֶץ" (בראשית א, כח).

113. שביט, תשנ"ו.

114. משיח, 1993, עמ' 38.

115. למיש, 2006.

116. בר אילן, תשנ"ה.

הגורם המחנך הראשוני הוא הבית, המשפחה, וחובת החינוך מוטלת בעיקר על האב. עיקר תפקידו הוא בהעברת מורשת היהדות לדור הצעיר: "וְשִׁנְנֶתְם לְבָנֵיךָ" (דברים ו, ז). גדולתו של אברהם אבינו מבוטאת במילים: "לְמַעַן אֲשֶׁר יֵצֵא אֶת בְּנָיו וְאֶת בְּיָתוֹ אֶחָרָיו וְשָׂמְרוּ דְרָךְ ה' לַעֲשׂוֹת צְדָקָה וּמִשְׁפָּט" (בראשית יח, יט) – הוא שיעביר את בשורת היהדות לדורות שיבואו. באגדה מוצגת הילדות כתקופה קסומה שהאדם מצטער על לכתה: "ווי לה לחדא דאזלא ולא אתיא, מאי היא אמר ר' חסדא: ינקותא כי אתא רב דימי אמר ינקותא כלילא דזורדא" (תרגום: אוי לה לאחת שהלכה ואיננה חוזרת! מה היא? א"ר חסדא: הילדות. כשבא רב דימי אמר הילדות נור של ורדים; בבלי, שבת קנב ע"א).

הילדות היא תקופה שבה האדם מסוגל לקלוט את הנלמד בקלות, כפי שתיאר אלישע בן אבויה: "הלומד ילד למה הוא דומה – לדיו כתובה על נייר חדש, והלומד זקן למה הוא דומה – לדיו כתובה על נייר מחוק" (משנה, אבות ד, כה). לעומת הפוטנציאל הטמון בילדים, נטיותיהם הן למעשי שטות וקלות דעת: "שהקטנים רוב מעשיהם מקולקלין" (בבלי, חולין פו ע"א); "אמר ר' יצחק מהי שנאמר 'כי הילדות והשחרות הבל' (קהלת יא, י) – דברים שאדם עושה בילדותו משחירים פניו לעת זקנתו" (בבלי, שבת קנב ע"א).

אפשר לראות בדברי חז"ל את המקור לקושי בחינוך ואת החובה לחנך כדי לגדל אדם שיקיים את מצוות הדת. החינוך הנכון יביא לתוצאות המקוות:

ר' אליעזר אומר: אם חנכת בנך עד שהוא נער בדברי תורה הוא מתגדל בהם והולך שנאמר ג'ם כי יזקין לא יסור ממנה" (משלי כב, ו), ור' יהושע אומר 'כפרה זו, כשאינה למודה לחרוש קשה עליה בסוף וכזמורה זו של גפן שאם אין אתה כופפה כשהיא לחה, כשתתקשה – אין אתה יכול לה (מדרש משלי כב, ו).

במקרא ובדברי חז"ל ניתנה הדרכה מפורטת לגורמים המחנכים למה לחנך את הילד ואיך לחנכו: "כשתינוק מתחיל לדבר אביו מדבר עמו בלשון הקודש ומלמדו תורה" (ספרי דברים י, ו). לפי חז"ל, מי שמגדל את הילד ומחנכו הוא הראוי להיקרא אב, ולא מי שמולידו (שמות רבה מו), מתוך הערכה למאמצי החינוך שהמגדל משקיע. "כאן הבן שואל את אביו ואם אין דעת בבן, אביו מלמדו" (משנה, פסחים י, ד); "בשביל שיהיו רגילים במצוות" (משנה, יומא ח, ד) ועוד.

עיקר תכלית חיי האדם היא לפעול להמשכיות עם ישראל ולהעברת האידאות הרוחניות לחוליות הבאות בשלשלת: "לְהַיִּיֹת לָךְ לְאֱלֹקִים וּלְצַרְעָךָ אֶחָרֶיךָ" (בראשית יז, ז) – "בזמן שזרעך אחריו שכינה שורה, אין זרעך אחריו – על מי שורה – על העצים ועל האבנים?"

(בבלי, יבמות סד ע"א). המצווה להנחיל את המסורת מאבות לבנים מוטלת גם על היחיד וגם על הקהילה, והסיבה למצווה זו נעוצה באמונה שהברית שנכרתה בין עם ישראל לאלוקיו במעמד הר סיני נכרתה גם עם נפשות כל הדורות העתידיים להיוולד. לכן מוטלת על כל דור ודור חובת העברת תוכן הברית לבניו כדי שיוכלו לקיים אותה. מקור החובה לחנך הוא מתוקף מצווה זו, ולכן החינוך הוא פעולה מודעת ומכוונת, הנובעת ממניעים דתיים, שמטרתם הקניית המסורת לבנים. לצורך קיום חובה זאת יש לגייס את כל הגורמים המסוגלים להשפיע על מימושה.

בעיונו בספרות הילדים החרדית אפשר לגלות בנקל את עקרונות החינוך של המקרא ושל חז"ל. הגישה העומדת ביסוד עולם היצירה החרדית לילד היא שהילד הוא כחומר ביד היוצר וכי על המבוגר לחנכו ולתקנו על ידי העברת מסורת הדורות, כדי שימשיך גם הוא את המורשת. אמנם יש קושי בחינוך הילדים, אך זו המשימה ואין להיבטל ממנה, והספרות היא אחד הכוחות העומדים לרשות מערכת החינוך במשימתה זאת.

ההורים והמורים מודעים לכוחה של הספרות; הסופרת שיפי צורן כתבה במבוא לספרה 'דיבורים על שפת האגם': "על החשיבות של ספרות ילדים אין עוררין. ערך זמן האיכות עם הילדים... עיצוב החשיבה... בניית המידות של הילדים, זיהוי רגשותינו".<sup>117</sup> אחד מראשוני הסופרים החרדים, הרב שמואל ארגמן, פנה אל הקוראים בפנייה אישית וישירה מעמדת מבוגר ומחנך, והסביר במבוא לספרו את מטרתו העיקרית – חינוך הילדים להשקפת עולם מוגדרת וחד־משמעית:

"הודו לה' כי טוב" – בטרם אפרד מכם הקוראים בסיפור זה, ברצוני להוסיף כמה משפטים. אין דבר ללא סיבה ותכלית. האדם אינו יודע את הסיבה... אך מה' מצעדי גבר, ה' מכניס מחשבה בלב האדם לעשות דבר מסוים ואדם זה פועל בעקבות מחשבה זאת... כל אדם עובר ניסיונות. העשיר מתנסה בעושר אם יבטח בה' או בכספו... הקב"ה שומר עלינו... ולפי דבקותו של האדם בה' כך גם משתנה ההשגחה שמשגיח עליו ה' וכגודל בטחונו של האדם בה' – כן גודל דבקותו בו יתברך.<sup>118</sup>

117. צורן, תשע"ב.

118. ארגמן, תש"ן.

## בעקבות תהליכים פנים־חרדיים – שינויים בספרות הילדים של שנות האלפיים

שינויים אלו מתרחשים אגב קיום שיח סמוי עם הווי החיים הישראלי, עם השינויים בדרכי החינוך וההוראה בחברה הישראלית ובספרות הילדים הקנונית: אמנם הרקע ובמת ההתרחשות (מבחינת המרחב והזמן) מבטאים את חיי הקהילה החרדית העכשווית, כפי שהיא חיה בסביבתה. גם דמויות הגיבורים בספרים הן דמויות ראליות המצויות בסביבה ראלית עכשווית, אולם הגישה החינוכית והאידיאולוגיה שמניעה את היוצרים ואף מובעת ביצירות עצמן היא אידיאולוגיה הבנויה על מסורת הכתובים ועל השקפת חז"ל. ואולם השינויים שהחברה החרדית עוברת הביאו ליצירת מגוון קבוצות, לריבוי השקפות ולהבדלים של ממש באורחות החיים עד כדי כך שהחברה החרדית עצמה מתקשה להגדיר מיהו חרדי. שיטות החינוך וההוראה בגיל הרך התקדמו, יועצים ופסיכולוגים מטפלים בכל מיני תרפיות ולימודי אמנות (בעיקר אצל הבנות) הכניסו רוח חדשה לבתי הספר. תהליכים אלו הביאו לשינויים של ממש בגישה אל הילד ואל מעמדו.

בדרך זו, של עקביות עקרונית מחד גיסא ושל גמישות והתאמה מאידך גיסא, נוצר איזון בין המשכיות לשינוי, והאיזון מאפשר להמשיך ולהסתגל לשינוי. בספרות הילדים החרדית הילד מגויס כדגל וכסמל להמשכיות העבר – בהתאמתו להווה. מראות השתייה שלו, כלומר התשתית שניק ממנה את תכונותיו היסודיות, הם דפוסי ההתנהגות היסודיים של היהודים מדורי דורות, לכן ימשיכו הסופרים להציב בספריהם נושאים הקשורים בעקרונות החינוך, כגון חובת החינוך של ההורים, מצוות כיבוד הורים, מצוות תלמוד תורה וכו'.

יש הצבה ברורה של המודל הרצוי – והוא ניצב איתן ללא שינוי – ומנגד אין התעלמות מהבעיות שיש ביחסי הורים וילדים, בהתנהגויות של ילדים ובהתמודדות עם השונה בחברה (נושא שהתעלמו ממנו שנים רבות). יש רצון אמתי להקשיב לעולם הילדים ולקשייהם; יש רצון עז להאזין לצורכי הילדים, לקדםם ולטפחם על פי יכולותיהם וצורכיהם.<sup>119</sup> המודעות של הסופרים ושל ההורים מתבטאת בסיפורים עצמם אך גם במבואות לספרים, שהם בבחינת הצהרת הכוונות של הסופרים והכוונת ההורים בדרכי חינוך הילדים וקידומם. מבואות רבים נכתבים בידי יועצות חינוכיות, מאבחנות דיסקטיות, פסיכולוגיות, מתמחות בתרפיות למיניהן, נשות חינוך, קלינאיות תקשורת וכדומה. לדוגמה, במבוא לספר שמטרתו לתת להורים כלים להתמודדות רגשית נכתב: "ספר ייחודי... כלים ייחודיים להתמודדות עם פחדים ועם רגשות שליליים... לבנות את אישיותו של הילד כבעל

אינטליגנציה רגשית מפותחת... למתן רגשות שליליים"<sup>120</sup>. נראה שהמבואות הם בגדר מתוויו דרך לסופרים ולהורים.<sup>121</sup>

יש בין חוקרי ספרות הילדים המעלים ביקורת כלפי ספרות הילדים החרדית. יפה טוענת כי ספרות זאת מייצגת את מטרת הקולקטיב החרדי החדגוני ואין היא עוסקת בעיצוב הזהות של היחיד.<sup>122</sup> בהמשך דבריה היא עומדת על התפיסה האמביוולנטית של מושג הילדות בחברה ובספרות החרדית: מצד אחד הילד מוצג כמבוגר בלבוש, בתוכני הלימוד ובחובתו בקיום המצוות, ומצד אחר הוא מאובחן כישות ילדית שיש לה מאפיינים ייחודיים. צרפתי ולירן אלפר נדרשות לעניין ההפרדה בין המינים: לדעתן ההפרדה מגיל צעיר בין בנים לבנות מכוונת אל יעד אישי וחברתי מוכתב מראש המכשיר לתפקידים מגדריים ברורים – הבן כתלמיד חכם והבת כאשת איש וכאם לילדים, והכתבות אלו מגבילות את אפשרות ההתפתחות לכיוונים אישיים.<sup>123</sup>

גם וילאן דיבר על חברת המונים בעלת מכנים אידאולוגיים משותפים העוסקת בהנחלתם לילדים ולא בטיפוחו של הפרט,<sup>124</sup> אולם נראה שמאז נכתבו הדברים יש שינוי שהולך ומתעצם לכיוון עמידה על מאפייניו האינדיווידואליים של כל ילד וילד ועל העצמתם. כמו כן חוקרים אלו לא עמדו על ההבדל המשמעותי והחשוב שבין ספרות הילדים לגיל הרך לספרות שנכתבת לגילים הבוגרים יותר. בגילים אלה המצב שונה לחלוטין, ומרחב הנושאים בתחום האישי והחברתי רחב מאוד וקיים עיסוק בנושאים אינדיווידואליים וחברתיים רבים ומגוונים שלא עסקו בהם מאז. בספרות שנות האלפיים ניכר השינוי בעיקר בשלושה תחומים: בתחום חיי המשפחה וקשייו, בקשיים האינדיווידואליים של הילדים ובתכנים חדשים.

## א. תחום חיי המשפחה והקשיים שבמערכת זאת

ספרות הילדים לגיל הרך עוקבת אחר המקורות וממשיכה את אותה תפיסה של מטרת החינוך ואת מעמד המשפחה כחלק מהשקפה זאת. ואולם החל משנות האלפיים אפשר לראות ניצני שינוי: יש הודאה ברמות שונות של קנאה בין ילדים,<sup>125</sup> ולעתים הילדים אינם

120. פריינד, תש"ע.

121. מלחי, תשע"ו.

122. יפה, 2001.

123. צרפתי ולירן אלפר, 2010, צרפתי ולירן אלפר, 2013.

124. וילאן, תשנ"ד.

125. פוקס, תשס"א; פוקס, תשס"ב.

מקבלים את סמכות ההורים, והדבר גורם לקונפליקטים בחיי היום-יום.<sup>126</sup> בד בבד יש צורך להכיר את השונות ואת האינדיווידואליות של ההורים ולהתמודד עמה. יש סגנונות שונים של הורות בספר 'אבא ואימא שלי',<sup>127</sup> ובמבוא עמדה המחברת על הצורך להכיר את הדמויות במשפחה – כל אחת כישות נפרדת: "כי יש הבדלים ביניהם": אימא אוהבת רכה ועדינה אבא סמכותי, מגן ותומך, ועל הילד לחוש תמיד אהוב, גם אם אימא ואבא כועסים. גם בספרה של אופק הילדה יוזמת דברים שאינם מתאימים לגילה;<sup>128</sup> היא מנסה להשתוות להורים ולעשות דברים שהם מעבר לנורמות הקבועות. יש במעשיה משום הפיכת נורמות של המשפחה, הרצונות של הילדה אינם תואמים את הכוונת ההורים והיא מתנהגת לעומתית מולם. כך גם בסיפור 'חן לומד תורה' הילד הצעיר בורח מהבית לשיבה של אחיו, מביע את דעותיו, יוזם ורוצה להיות שווה לאחיו למרות ההיררכיה המקובלת במשפחה.<sup>129</sup> בספרה של בקרמן 'לא רוצים לישון' הילדים מורדים בכללים שקובעים ההורים; האם מובילה מהלך של תיקון והאב מצטרף אליה.<sup>130</sup> ספר אחר הממחיש את השינוי שחל במעמד הילדים ובפתיחות שהם חשים כלפי הוריהם הוא הספר 'שוקו חם': "אימא, תגידי, פעם גם את / זרקת כריות ועשית בלגן / ואולי קרה לך פעם אחת / שלא רצית ללכת לגן? / אימא תגידי, פעם גם את / רצית ביום חול שמלה של שבת / ואולי קרה לך פעם אחת / שגזרת בלי רשות את הפוני לבד?<sup>131</sup>

### ב. עיסוק בקשיים אינדיווידואליים ייחודיים של ילדים

עיון בספרים היוצאים ב־20 השנים האחרונות יגלה כי הגישה והיחס לישות הילדית וכן ההתבטאות במגוון נושאים הקשורים בהווי החיים של הילד והמשפחה עוברים שינוי ניכר וחשוב. תהליך ההתמקדות בילד, המאפיין את תרבות המערב וגם את ספרות הילדים הכללית בעשורים האחרונים, משפיע גם על ספרות הילדים החרדית – וגם היא פונה לעיסוק בחיי הילד. גם הספרות לגיל הרך, שהייתה סטראוטיפית מאוד בכל הנוגע לייצוג הילדות ולדמויות ההורים, מפנה עכשיו את תשומת הלב לעולמו הפנימי של הילד גם בהיבט האינטלקטואלי וגם בהיבט הרגשי.

126. בקרמן, תשמ"ט; בקרמן, 1994; אוחיון תשע"ב.

127. רוחי, חש"ד.

128. אופק, 1998.

129. סקס, 1979.

130. בקרמן, תשמ"ט.

131. מנת, תשס"ח, עמ' 2.

כיום, ספרות הילדים החרדית פונה אל העולמות הפנימיים הרגשיים של הילד. היא מעלה על פני השטח רגשות קנאה, פחדים, געגועים, תסכולים וכדומה. במבוא לספרם 'מתוך הלב של אורי', כתבו רענן וולדר:

הספר שלפניכם פותח צוהר לתוך ליבו של אורי, ודרכו – לתוך עולם הרגשות של כולנו... המחסומים העיקריים אצל בני אדם נובעים מאי היכולת להכיל, לבטא או להתמודד עם רגשות. ככל שהאדם נחשף בגיל צעיר יותר ליכולתו להרגיש ולהבין את רגשותיו וככל שהוא מקבל לגיטימציה להביע אותם כך גדלים סיכויי לרכוש ידע וכלים שיאפשרו לו לפתח אישיות בריאה, להשתלב בחברת בני אדם לתרום ולהתרום, להיות מאושר ולהשפיע טוב על סביבתו.<sup>132</sup>

במבוא של רענן וולדר לספרם 'סיפורים מתוך הלב של אימא' עודד ולדר את ההורים להביע את רגשותיהם כדי לחזק את הקשר הרגשי שביניהם ובין ילדיהם:

הורים רבים נוטים להסתיר מפני ילדיהם רגשות אלו, במטרה להציג בפניהם דמויות חזקות ועמידות... הסתרת הרגשות שלנו גורמת לילדים לחשוב שאנו הרבה פחות רגישים והרבה יותר בלתי פגיעים מכפי שאנו באמת... הספר סוקר קשת רחבה של רגשות... היכולת לכנות רגשות בשמם וההבנה של צורות הביטוי שלהם מהוות את היכולת הבסיסית בהתמודדות אתם. עצם הדין ברגשות מעודד דיבור על רגשות.<sup>133</sup>

גם בנושא זה באים לעזרתנו סיפורי החיות: אליסף, בספרו 'הפרה נויה',<sup>134</sup> תיאר את פחדיה של הפרה ואת ניסיונות חבריה לעזור לה. כאן מובעת זכותו של הפרט לחוש פחדים אישיים ואף להביעם. כך גם בספר 'לכל אחד יש פחד משלו',<sup>135</sup> בספר 'טוב לי להיות אני',<sup>136</sup> בספר 'נמלה במלמלה'<sup>137</sup> ועוד. ספרים אלו נותנים לגיטימציה לחשיבה, להבעת רגשות ולפעולה אינדיווידואלית, לזכותו של היחיד לחוש, להתבטא ולפעול בדרכו שלו. הילד מודה שהוא פוחד, דחוי, בודד וכדומה. הוא מביע זאת במילים, במעשים ובשפת הגוף שלו – וגם החברה מודעת לקשייו. כך כתבה פריינד במבוא לספרה 'מתגברים רחוב

132. רענן וולדר, תשס"ד.

133. רענן וולדר, תשס"ז.

134. אליסף, חש"ד.

135. פוקס, תשס"ג.

136. גרוס, חש"ד.

137. שטוב, תשס"ה.

קישטא 2': "ספר ייחודי... כלים ייחודיים להתמודדות עם פחדים ועם רגשות שליליים... לבנות את אישיותו של הילד כבעל אינטליגנציה רגשית מפותחת... למתן רגשות שליליים".<sup>138</sup>

חשוב להדגיש את זכות הראשונים של אחד הסופרים החרדים פורצי הדרך העוסק בעולמם הפנימי הרגשי של ילדים, הרב חיים ולדר, שסדרת ספריו 'ילדים מספרים על עצמם'<sup>139</sup> וספריו הרבים לגיל הרך<sup>140</sup> אכן מעלים על פני השטח רגשות, כעסים, קשיים ותסכולים. כך גם ספריו של ממשיך דרכו, שמיל ולדר, בספר 'חשכלש הגיבור' – סיפורו של הילד הפחדן הנאבק בפחדיו ומקבל עזרה ועידוד מאחד הגיבורים בספר, <sup>141</sup> וכך גם בספר 'חשלבד מוצא חברים',<sup>142</sup> ובספר 'חשפחדן האמיץ'.<sup>143</sup> בכל הספרים האלה יש הדרכה, בדרך כלל של אנשי מקצוע, לדרכי עבודה וטיפול לריכוך הבעיות ולהתמודדות אינדיווידואלית. ספרים אלו מעלים נושאים שלא היה נהוג לכתוב עליהם עד כה.

על קשיי היום-יום כתב חיים ולדר בספרים 'ילדים מספרים על עצמם'.<sup>144</sup> "מסע מרתק ומרגש לעומק נפשם וחייהם של ילדים תוך כדי הענקת פתרונות חינוכיים לשאלותיהם ובעיותיהם". כך גם בספרים 'סיפור חיינו – ילדים כותבים על עצמם'.<sup>145</sup>

מובן שעיסוק בנושאים פנימיים כאלה מחייב גם שינוי בנקודת המבט של המספר; סולוביצי'ק כתבה במבוא לספרה 'ילדה אחת עם שתי גומות':

מה המיוחד בספר? המיוחד בספר הוא הצגת הסיפורים דרך עיני הילד, וכך מתאפשר למבוגר לנסות להבין את החוויות העוברות על הילד מנקודת המבט שלו, לשוחח איתו ולתמוך בו בדרך הנכונה... מה מעניק הספר לילד? א. יכולת הזדהות... ולהבין חוויות דומות שהוא מתנסה בהן. ב. הרגשות שאותם חשה הדמות המסופרת, מועברים בסיפור בצורה ברורה ומופשטת. בכך מוענקת לילד התחושה שגם אחרים מרגישים כמוהו, הוא אינו בודד בתחושותיו והן נורמאליות וטבעיות.<sup>146</sup>

138. פריינד, תש"ע.

139. ולדר, תשכ"ט.

140. רען וולדר, תשס"ז; רען וולדר, תשס"ד; רען וולדר, 2007 ועוד.

141. ולדר, 2000.

142. ולדר, 2008.

143. ולדר, 2008.

144. ולדר, תשכ"ט.

145. ולדר, תשס"ו.

146. סולוביצי'ק, 2006, עמ' 7.



עולמה של ילדה אגוצנטרית שאינה מקבלת את סמכות סביבתה ומנסה להשליט את רצונה נמצא בספר 'נח בר מח', צריך לשמוע בקול אימא':

"אבל אימא", צועקת נחמי מרחוק, "אני רוצה דווקא בנדנדה הזאת, דווקא, דווקא", ונחמי עולה על הנדנדה המפחידה ... קומי מהנדנדה! זו נדנדה מסוכנת ואימא לא מרשה", אבל נחמי כבר מנסה לנדנד ... "לא, לא, אל תלכי", בוכה נחמי חזק חזק והרבה דמעות הרבה דמעות זולגות מעיניה. "לא, לא בבקשה אימא תישארי אתי פה. אני לא אוהבת להישאר לבדי".<sup>147</sup>

בספרה של בקרמן הילדה דינה די מתנהגת בצורה שאינה ראויה, כאילו היא ילדה אחרת ולא היא עצמה, לכן נקרא הספר 'דינה די והילדה האחרת'.<sup>148</sup>

## ג. תכנים חדשים

סיפורי חיות:

כדי לעקוף את העיסוק הישיר בבעיות שהזכרנו, סופרים רבים פונים לסיפורי חיות.<sup>149</sup> זה אחד הנושאים הנפוצים בשנים האחרונות בספרות לגיל הרך. גול התרנגול אינו מקשיב לדברי אמו, אינו נענה לחוקי החברה שבה הוא חי ומתבלט כאינדיווידואליסט תוקפני הרוצה לשלוט בכול.<sup>150</sup> המבנה המשפחתי לוקה בחסר: אין דמות אב שתחנך אותו, האם חלשה וחסרת סמכות; הסדר המשפחתי והחברתי מופר. גם בספר 'אפרוחית למה בכית?' האפרוח והאפרוחית אינם שומעים בקול אמם ומפגינים את עצמאותם על ידי אקט של עזיבת הבית והחצר.<sup>151</sup> בסיפור חיות אחר, 'צבי הצב', הצב הקטן מזלזל באמו, הנוטשת את הביצים ואינה מטפלת בצאצאיה.<sup>152</sup>

אמנם החברה החרדית גילתה תמיד ריחוק מבעלי חיים, ובייחוד מהטמאים שבהם, וקשה למצוא משפחות חרדיות המגדלות בבית בעלי חיים – ובכל זאת כ-80% מספרי הילדים המתפרסמים היום לגיל הרך עוסקים בחיות.<sup>153</sup> אמנם החיות משמשות בעיקר כלי להעברת מסרים אנושיים לקוראים. סיפורים רבים בסוגה זו עוסקים בהתמודדות

147. פוקס, 2009, עמ' 16.

148. בקרמן, 2003.

149. מלחי, תשע"ד.

150. פרידמן, תשס"ב.

151. בקרמן, 2008.

152. פוקס, 2006.

153. מלחי, תשע"ג.

עם העולם הפנימי הרגשי ועם בעיות חברתיות של הפרט, אך אין ספק שזהו חידוש שבא בעקבות התפתחות שיטות התרפיה למיניהן. בגני הילדים היום כבר מתקיימים מפגשים עם בעלי חיים, וכמו כן הולכים ומתרבים הספרים שבהם הדובר הוא הילד עצמו והסיפור מובא מנקודת ראותו. גם זאת דרך לבטא את הייחוד של כל ילד, ונקודת הראות האינדיווידואלית הפנימית שלו.

השונה בקבוצה:

באמצעות סיפורי החיות, ספרות זאת מרבה לעסוק בבעיותיו של השונה בקבוצה. במשך שנים רבות העלימה החברה החרדית את השונים, יוצאי הדופן. היא העדיפה להדגיש את המשותף ואת הדומה. היום מרבים לעסוק דווקא בשונה וגם לטפל בו בכל מיני מסגרות; בילד הדחוי,<sup>154</sup> בילד הנכשל שכותב יומן, בילד המפחד,<sup>155</sup> בילד המתנשא והשתלטן,<sup>156</sup> בילד הזקוק לחינוך מיוחד<sup>157</sup> ועוד.<sup>158</sup> המבואות בספרים מנחים את ההורים ומדריכים אותם איך לדבב את הילד השונה, לעודדו, לטפל בו ולטפח תקשורת עמו.<sup>159</sup>

## הילד בעיני עצמו – שאלת הדימוי העצמי של הילד

שאלת הדימוי העצמי של הילד נוגעת בשיפוט העצמי שלו: כיצד הילד מעריך את עצמו ואת תפקידו במשפחה ובחברה? היכן הוא עומד ביחס לסולם הערכים המוצג לפניו על ידי סביבתו? כל אלו באים לידי ביטוי בסיפורים ובשירים לילדים. בספרות הילדים החרדית בשנות ה־70 של המאה הקודמת קיבל על עצמו המספר להיות נושא דברו של הילד, אך לעתים נדמה לנו כי לא את עולמו של הילד הוא מבטא אלא את מחשבת המבוגר, כפי שהיה רוצה לראות את ביטויה אצל הילד. אפשר לכנות את המספר 'מספר מתחפש', או כפי שכינה אותו משיח "הפוליטיקה של המיסוך".<sup>160</sup>

המוטו העיקרי בדיונו של הילד עם עצמו הוא עשיית חשבון נפש וחזרה בתשובה. הילד שופט ומעריך את עצמו ומגיע למסקנה שאינו עונה על ציפיות ההורים או על ציפיות עולם

154. בארי, תשנ"ד.

155. אליאסף, 2001.

156. פרידמן, תשס"ב.

157. הלוי, 2013.

158. על היחס לילד השונה ראו אלימלך, 2012.

159. מלחי, תשע"ד.

160. משיח, 2013, עמ' 18.

הערכים המועבר אליו כעולם אידיאלי ומושלם, ומסקנה זאת מביאה אותו להחלטה כי עליו לתקן את המעוות. מיד אחרי ההחלטה יבוא המעשה המוכיח כי העוול תוקן. לעתים נמצא גם כי הילד מעיד על עצמו כי מעשיו טובים – מסקנה שבאה לחזק אותו בדרכו. בכמה סיפורים המבוגר הוא שעוזר לילד לבדוק את עצמו ולהחליט החלטות נכונות על ידי הסבר קצר או דוגמה אישית, בדרך כלל מוסווית, ובסיפורים אחרים הילד בעצמו הוא ששופט ומחליט, לעתים בעזרת חבריו.

הסופרת לאה פריד מספרת על ארבע חברות, המבקרות את מעשי עצמן ומחליטות יחד לקבל עליהן משימות של השתפרות ושל מעשים טובים, שכן שאיפתן היא לחזור בתשובה. ברגע של אמת אחת הילדות שואלת את עצמה: "מי אני?" והמסקנה היא שהדימוי שלה חיובי אך מעשיה שליליים; כלפי חוץ היא טובה ועוזרת אך בבית פנימה היא נוהגת בדרך הפוכה. בעקבות זאת באה החלטתה: יש לתקן ואין להתייאש.<sup>161</sup> בסיפורים רבים בולטת האחריות שהילד מקבל על עצמו ועל מעשיו. שולמית הקטנה, שכל היום טוענת "גם אני רוצה" – החליטה בלבה: "די להיות קנאית! מהיום הזה והלאה היא תלמד לוותר."<sup>162</sup>

בספרו של אבישי הצהיר הסופר במבוא כי מטרת הספר היא: "בהכוונה למידות טובות ולהרגלי התנהגות נאותים", ובהמשך: "יעדו של הספר להפוך את המעשים הטובים למוקד העשייה של ילדי הבית".<sup>163</sup> מובן שהדוגמה האישית של ילד המבקר את עצמו ומתאים את עצמו לכללי ההתנהגות של סביבתו תוכל לשכנע את הקוראים הצעירים להתנהג לפי הקריטריונים המקובלים. שלומי, הגיבור, "חשב וחשב ומאוד הצטער... כדאי לחזור למוטב... החלטתי להיות ילד טוב מעתה".<sup>164</sup> ברגמן מתארת מציאות של חיי משפחה דתית, ובסיפור 'הולדת' הילדה מתלבטת אם לחלק סוכריות לילדים;<sup>165</sup> הקול הפנימי המשפיע עליה להיטיב את התנהגותה הוא דמותה של ילדת יום ההולדת. הקול הפנימי משכנע אותה שכדאי לקיים מצוות ולתקן את מעשיה. בסיפור 'גשם של שלום' הילדים מתלבטים אם לעזור זה לזה למרות הרוגז השורר ביניהם: "יכולתי לעזור לו אך אי אפשר, אנחנו 'ברוגז', חשב בלבו".<sup>166</sup> מובן שהתפייסות לא תאחר לבוא והשלום יושב על כנו. המשוררת מלכה תיארה בספרה 'מקהלה במטבח' את חשבון הנפש של הילד המשליך את מעשיו השליליים על החבר שבלבו ובכך מסיר מעצמו את האחריות למעשיו:

161. פריד, תשמ"ג.

162. בקרמן, 'גם אני רוצה', תשכ"ט.

163. אבישי, תש"ד, עמ' 42.

164. שם, עמ' 24.

165. ברגמן, תשל"ט.

166. שם, עמ' 31.

בתוך לבי ישנו חבר / הוא רע כל כך, הכול שובר / הכול – אומר הוא – לא טוב, רע / אצלו הכול איום, נורא / ... בקול אימא – כך אומר / אל תשמע יותר! / ולי אומר הוא: חרוץ לשון! / ואל תלך בזמן לישון... ובאמת איני כזה / אני חגי, הן טוב מזה / וזה בגלל אותו חבר.<sup>167</sup>

בספרות הילדים החרדית של שנות האלפיים הילדים מספרים את הסיפור מנקודת ראותם. הם מודעים מאוד לעולמם, לסביבתם ובעיקר למה שמתרחש בתוכם פנימה. בספר 'חשחלש הגיבור' כתב חיים ולדר במבוא: "סדרת תחושות' מעמתת את הילד עם תחושות שכל ילד חווה בחייו, גורמת לו להבין את מה שהוא חש מבלי להיבהל ולחשוב שזה קורה רק לו ובמקביל מעניקה לו את הכלים להתמודד עם התחושות הללו בצורה נכונה",<sup>168</sup> והמספר בחר לתאר את דמות הגיבור כך: "קראו לו חשחלש / כולם קראו לו חשחלש / אפילו הוא קרא לעצמו חשחלש / קראו לו חשחלש כי הוא היה חלש / הוא הלך חלש, הוא רץ חלש, אבל הכי הכי הוא הרגיש חלש".<sup>169</sup> עוד דמות שמשתמשת מודל בעבור חשחלש היא דמותו של חשחזק: "קראו לו חשחזק / כולם קראו לו חשחזק / גם הוא קרא לעצמו חשחזק / קראו לו חשחזק כי הוא הרגיש חזק".<sup>170</sup> ההדרכה שחשחלש מקבל היא: "ילד חזק שומע לעצמו", ומכאן מתחיל תהליך שבו חשחלש משכנע את עצמו כי הוא חזק, ואינו מוכן יותר להיות ממוצב כחלש שהכול שולטים בו ומזלזלים בו. בסיפור זה אין כל קשר לקיום מצוות או לחזרה בתשובה; יש כאן התמודדות עם בעיה אישית וחברתית שבאה להיטיב את מעמד הילד ואת הרגשותו; אין כאן כוונה לרצות מישהו או להיענות לסולם ערכים דתי.

שרף ווינגרטן כתבו: "בכל ילד טמונות אינספור יכולות נסתרות. מתוך אימון ותמיכה יוכל כל ילד להוציא את יכולותיו מן הכוח אל הפועל... ילדים חוששים להתנסות ומונעים מעצמם גילוי של יכולות מופלאות".<sup>171</sup> לדעתן, האחריות בחלקה הגדול מוטלת על הילד שצריך להתנסות, להתמודד ולהגיע למסקנות בדבר כונוי הדרך שלו. בספר זה הינשוף אומר: "מי יעזור? אף לא אחד! / אתה רעב? רוצה לאכול? / אתה בעצמך! אתה יכול! / תניע כנפיים תזיז ותצליח / 'אני מסוגל!' רק תגיד ותרוויח / אל תחפש את הקל והנוח /

167. מלכה, 1984, עמ' 54.

168. ולדר, 2000.

169. שם, עמ' 10.

170. שם.

171. שרף ווינגרטן, חש"ד, עמ' 24.

תנסה, תתאמץ, כי יש לך כוח!"<sup>172</sup> ובהמשך: "כן, כן גם אני יכול!"<sup>173</sup>; "אני כבר יכול, יכול לאכול ירקות!"<sup>174</sup>.

סירוקה, בספרה 'מי שם לב אליי?', כתבה: "...לכן הוא עושה 'דווקא'. ככה שמים אליו לב, השיטה ממש עובדת. התחלתי להתלבט... אולי גם אני אעשה מה שהמורה לא מרשה וככה יהיו לי חברים", ובהמשך: "לכן הוא מתלונן ובוכה, כך שמים אליו לב! השיטה ממש עובדת התחלתי להתלהב"<sup>175</sup>. כלומר שיקול הדעת הלגיטימי הוא השאלה מה טוב לי, מה יקדם אותי בעיני עצמי ובעיני החברה, וחשובה פחות השאלה האם אני פועל על פי אמות מידה של מוסר או יושר; רצונותי והצרכים שלי חשובים יותר.

## סיכום

עיון במגוון רחב של טקסטים לגיל הרך המבטאים את עולמם של הילדים החרדים ושל המשפחה החרדית מבהיר את התהליכים והשינויים המתרחשים בענף זה של ספרות הילדים. המפנה שעמדנו עליו הוא בגדר סמן המביא לידי ביטוי תהליכים שהחברה החרדית עוברת אגב היפתחות כלפי העולם שמחוצה לה. השינויים באים לידי ביטוי בהשתלבות בעבודה, בהשכלה גבוהה, בשירות הצבאי, בשינויים במעמד האישה ועוד. כחברה שמרנית מסורתית החברה החרדית נעה בין מסורת לשינוי, בין הקבוע המוכר למשתנה. אמנם יש חשיבות רבה לעיקרון המרכזי של העברת ערכי יסוד מסורות ומנהגים מדור לדור בשלשלת, אולם על בסיס הקבוע ניכרים שינויים המשקפים תהליך של פתיחת דלתות לכל מיני כיוונים וחדירת תרבות חיצונית שונה.

כך גם בספרות הילדים החרדית לגיל הרך: בחינת טקסטים העוסקים בילדות ובמשפחה, שהתשתית העולה מהם מביעה את השקפת המקורות היהודיים ומסורת הדורות שהועברה מדור לדור בעם ישראל מביאה אותנו להכרה כי אין ערכים אלו ניתנים לשינוי, מאחר שמקורם הוא במצוות המעשיות שבתורה, במדרשי חז"ל ובהגות היהודית. לפיכך מעמד המשפחה, חלוקת התפקידים בתוכה וכן הגדרת הילדות – זכויות הילד וחובותיו – הם ברורים וקבועים ואינם ניתנים לערעור.

172. שם.

173. שם, עמ' 26.

174. שם, עמ' 44.

175. סירוקה, תשע"ו, אין מספור.

חלוקת התפקידים במשפחה והדמויות המייצגות אותה הן סטראוטיפיות ושבלוניות: האם תוצג כאוהבת ומסורה לביתה ולילדיה, שהם כל עולמה, האב מייצג את 'חברת הלומדים' כתלמיד חכם שכל מעייניו בלימוד התורה, האחים אוהבים זה את זה ומאוחדים. ואולם על בסיס השבלונה ניכר תהליך של שינויים המשקפים מציאות ראלית: יש גם אבני נגף וקשיים במשפחה, יש יוצאי דופן שאינם מתאימים לסטראוטיפ וגם הם זקוקים להתייחסות. המבט האינדיווידואלי מגלה שיש הבדלים בין ילד אחד למשנהו. כל ילד חי את רגשותיו, מושפע מחוויות שעבר, מקווה למילוי תקוותיו וחלומותיו – והוא אישיות בפני עצמה. הסופרים והמחנכים מתעוררים להבין כי תפקידם הוא לעמוד על ייחודו של כל ילד מבחינת כישוריו, עולמו הרגשי והפוטנציאל הגלום בו. יש דיפרנציאציה בין איש לרעהו, מבוגר כילד. העמדת הילד במרכז מגלה את צרכיו הרגשיים והחברתיים האינדיווידואליים ומעמידה במקום ראשון את יכולותיו, צרכיו ורצונותיו בתחום המשפחה והחברה ואת זכויותיו כפרט בסיטואציות החיים. הסיפור הוא אחד הכלים העומדים לרשות המבוגרים שבעזרתו הם יכולים להכיר את עולמו הפנימי של הילד, מאחר שהוא משמש חומר גלם שדרכו אפשר לעורר את הילד לספר, להרגיש, לתקשר ולדמיון, ובסך הכול להעצים את יכולותיו האישיות ואת מאפייני אישיותו.

יש לציין שבספרות הילדים לגילאי בית הספר היסודי (כיתות ג-ח) הספרות הרבה יותר פתוחה, והתכנים מביעים באופן ברור יותר את השינויים שעוברת החברה החרדית. נושאים שהיו בטאבו עולים לדיון. דמויות רבות הן פחות סטריאוטיפיות וההכרה בקשיים משפחתיים כמו גם הדיון בבעיות בלתי פתירות מקרבים את הספרות למציאות החיים הקיימת. כך נוצר המתח בין הקבוע למשתנה, בין הבסיס המעוגן במקורות ההלכה, המדרש והמחשבה היהודיים – המשמשים מודל תרבותי מחייב, למציאות הרב-גונית הקיימת בחברה הכללית הסובבת, המחלחלת גם אל החברה החרדית ומשפיעה עליה.

## רשימת קיצורים וביבליוגרפיה

### ספרי ילדים

- אבידר, 1978
- אבישי, חש"ד
- אדר, 1990
- אוחיון, תשע"ב<sup>1</sup>
- אוחיון, תשע"ב<sup>2</sup>
- אוחיון תשע"ב<sup>3</sup>
- אוחיון תשע"ב<sup>4</sup>
- אופק, 1998
- אימא של לאהלה, תש"ע
- אליאסף, 2001
- ארגמן, תש"ן
- בארי, תשנ"ד
- בייפוס, 2012
- בקרמן, 1994
- בקרמן, 1999<sup>1</sup>
- בקרמן, 1999<sup>2</sup>
- בקרמן, 2003
- בקרמן, 2008
- בקרמן, תשמ"ט
- בקרמן, תשנ"ט
- ברגמן, תשל"ט
- גולדבלום, 2008
- גניש, 2008
- גרוס, תש"ך
- הלוי, 2013<sup>1</sup>
- הלוי, 2013<sup>2</sup>
- ויס, 1997
- ולדר, 2000
- ולדר, 2008<sup>1</sup>
- ולדר, 2008<sup>2</sup>
- י' אבידר, באמת?, 1978.
- מ' אבישי, מצעד הילדים הטובים, ירושלים חש"ד.
- ת' אדר, זקנה על נדנדה, תל אביב 1990.
- א' אוחיון, אבא שלי, קריית גת? תשע"ב.
- א' אוחיון, אימא שלי, קריית גת תשע"ב.
- א' אוחיון, סבא שלי, חיפה תשע"ב.
- א' אוחיון, סבתא שלי, חיפה תשע"ב.
- א' אופק, איך עוזרים לאמא, ירושלים 1998.
- אימא של לאהלה, אתי מחכה לאבא, ירושלים תש"ע.
- נ' אליאסף, הפרה נויה, תל אביב 2001.
- ש' ארגמן, בודדים בלב ים, ירושלים תש"ן.
- נ' בארי, שלכם דניאל, בני ברק תשנ"ד.
- ר' בייפוס, בין השלוליות, חמ"ד 2012.
- מ' בקרמן, כשרצה יונתן להיות קטן, ירושלים 1994.
- מ' בקרמן, אחים ואחיות, סדרת לב הזהב (9), ירושלים 1999.
- מ' בקרמן, החלום של אימא, ירושלים 1999.
- מ' בקרמן, דינה די והילדה האחרת, ירושלים 2003.
- מ' בקרמן, אפרוחית למה בכית?, ירושלים 2008.
- מ' בקרמן, לא רוצים לישון, ירושלים תשמ"ט.
- מ' בקרמן, סודות מאימא, ירושלים תשנ"ט.
- ש' ברגמן, גשם של שלום, ירושלים תשל"ט.
- י' גולדבלום, צוואר קצר, טללים 2008.
- א' גניש, מה הייתם עושים במקומו? ירושלים 2008.
- מ' גרוס, טוב לי להיות אני, ירושלים תש"ך
- ג' הלוי, דינה ילדה מיוחדת בגן הילדים, ירושלים 2013.
- ג' הלוי, דינה ילדה מיוחדת בחיי היומיום, ירושלים 2013.
- ס' ויס, סבתא מדוע יש לך מספר על היד?, אפרת 1997.
- ש' ולדר, חשחלש הגיבור, בני ברק 2000.
- ש' ולדר, חשלבד מוצא חברים, בני ברק 2008.
- ש' ולדר, חשפחדן האמיץ, בני ברק 2008.

- ולדר, תשכ"ט  
ולדר, תשס"ו
- ח' ולדר, **ילדים מספרים על עצמם**, תל אביב תשכ"ט ואילך.  
ח' ולדר, **סיפור חיינו - ילדים כותבים על עצמם**, בני ברק תשס"ו.
- ג' טליקופלמן, **המגירה השלישית של סבא**, תל אביב 2002.  
י' לוזון, **אין כמו אימא**, סדרת מוסר החיות (7), ירושלים 2012.  
י' מלכה, **מקהלה במטבח**, תל אביב 1987.  
ע' מנת, **שוקו חם: שירים שמרגישים ילדים**, ירושלים תשס"ח.  
נ' מרון, **גילי אוהבת את סבתא**, רמת גן 1991.  
א' סביר, **אבא תפוז ובתו קלמנטינה**, חמ"ד 2002.  
ת' סולוביצי'ק, **ילדה אחת עם שתי גומות**, מודיעין עילית 2006.
- ל' סירוקה, **מי שם לב אלי?**, ביתר עילית תשע"ו.  
י' סקס, **סידורו של סבא**, בני ברק תשל"ד.  
י' סקס, **השמחה במשפחה**, בני ברק תשל"ט.  
מ' פוקס, **נח בר מח, צריך לשמוע בקול אימא**, ירושלים 2009.
- מ' פוקס, **מכתב השלום**, סדרת השלום (?), ירושלים תשנ"ז.  
מ' פוקס, **מי יהיה מלך היער?**, סדרת סיפור וספר (12), ירושלים תשס"א.
- מ' פוקס, **לכל אחד יש פחד משלו**, ירושלים תשס"ג.  
מ' פוקס, **גד הדיג**, סדרת המשל והנמשל (3), ירושלים תשס"ו.
- מ' פוקס, **מי ינצח בתחרות?**, סדרת המשל והנמשל, ירושלים תשס"ו.
- מ' פוקס, **צבי הצב**, ירושלים 2006.  
מ' פוקס, **שיש העכביש**, ירושלים 2006.  
מ' פוקס, **לב קסמים**, סדרת אני אוהב לקרוא (4), ירושלים תשס"ט.
- ל' פריד, **טובות הארבע מן האחת**, ירושלים תשמ"ג.  
א' פרידמן, **גול התרנגול**, ירושלים תשס"ב.  
א' פרידמן, **כבשה שחורה**, ירושלים תשס"ט.  
י' פריינד, **מתגברים: רחוב קישטא 2**, ירושלים תש"ע.  
א' פרנקל, **מעשה בשרביט הקסמים**, תל אביב 2007.  
ש' צורן, **דיבורים על שפת האגם**, קריית גת תשע"ב.
- טליקופלמן, 2002  
לוזון, 2012  
מלכה, 1987  
מנת, תשס"ח  
מרון, 1991  
סביר, 2002  
סולוביצי'ק, 2006  
סירוקה, תשע"ו  
סקס, תשל"ד  
סקס, תשל"ט  
פוקס, 2009  
פוקס, תשנ"ז  
פוקס, תשס"א  
פוקס, תשס"ג  
פוקס, תשס"ו  
פוקס, תשס"ו  
פוקס, 2006  
פוקס, 2006  
פוקס, תשס"ט  
פריד, תשמ"ג  
פרידמן, תשס"ב  
פרידמן, תשס"ט  
פריינד, תש"ע  
פרנקל, 2007  
צורן, תשע"ב





- בר יוסף, 2000 ר' בר יוסף, 'ילדות בסביבה החברתית המשתנה של סוף האלף השני', **מגמות** מ [3] (2000), עמ' 365-381.
- בראון, 2011 ב' בראון, **לקראת דמוקרטיזציה במנהיגות החרדית? דוקטרינת דעת תורה במפנה המאות העשרים והעשרים ואחת**, ירושלים 2011.
- ברגסון, 1987 ג' ברגסון, **צחוק בין הקמטים: סבים ונכדיהם בספרות הילדים העברית**, תל אביב 1987.
- ברוך, 1991 מ' ברוך, **ילד אז ילד עכשיו, עין משווה בספרות ילדים**, תל אביב 1991.
- ברוך, תשס"ח מ' ברוך, 'תמורות בעיצוב דמות הסבים במשפחה בספרות ילדים בת זמננו', **מאזניים** פא [3-4] (תשס"ח), עמ' 2-6.
- גרינ'שוקרון, תשס"א גרינ'שוקרון, **דף דף**, אתר יניב תשס"א: <http://short.urls.co.il/6pnc31>
- גרינ'שוקרון, 2007 ר' גרינ'שוקרון, 'סקירה', **ספרות ילדים ונוער** 127 (דצמבר 2007), עמ' 42-46.
- הראל, תשמ"ב ש' הראל, 'על כמה משיטות ההכון הדידקטי בשירי ילדים', **ספרות ילדים ונוער** 8 [ג] (שבט תשמ"ב), עמ' 9-19.
- הראל, תשמ"ז ש' הראל, 'דמוקרטיה, חינוך חברתי וספרות ילדים', **מעגלי קריאה** 15-16 (תשמ"ז), עמ' 7-22.
- ויליאן, תשנ"ד י' ויליאן, 'מוטיבים מרכזיים בסיפורי הילדים בעולם החרדי', **מעגלי קריאה** 22 (כסלו תשנ"ד), עמ' 43-68.
- וינרוט, 2001 א' וינרוט, **פמיניזם ויהדות**, תל אביב 2001.
- ורטה'זהבי, 2011 ת' ורטה'זהבי, 'האם בכוחה של ספרות לחולל שנוי חברתי/פוליטי?', **ספרות ילדים ונוער** 132 (יולי 2011), עמ' 57-60.
- זולדן, 2009 ד' זולדן, **חרדים לגורלם - סיפורו של הנח"ל החרדי**, תל אביב 2009.
- זיכרמן, 2014 ח' זיכרמן, **שחור כחול-לבן, מסע אל תוך החברה החרדית בישראל**, תל אביב 2014.
- זיכרמן וכהנר, 2012 ח' זיכרמן ול' כהנר, **חרדיות מודרנית: מעמד ביניים חרדי בישראל**, ירושלים 2012.
- זמיר וברך, תשס"ח ש' זמיר ול' ברך, 'לזרוע זרעים של שלום: בין ספרות מחנכת לספרות מגייסת', **ספרות ילדים ונוער** 34 [א] (תשס"ח), עמ' 15-23.

- חובב, 1994 ל' חובב, 'ספרות ילדים חרדית – ריאליסטית או דידיקטית',  
**ספרות ילדים ונוער** 20 [ג-ד] (1994), עמ' 20-35.
- חנני, 2008 ה' חנני, **המשפחה החרדית – חוקים, מוסכמות ומנהגים**,  
חיפה 2008.
- חקק, 2004 י' חקק, **בין קודש לתכלס: גברים חרדים לומדים מקצוע**,  
ירושלים 2004.
- חקק, 2006 י' חקק, **גברים בשחור: גברים חרדים בתנועת הליכוד**,  
ירושלים 2006.
- יניב, תשס"א ט' יניב, 'על הורות וסמכות: מבט דיאכרוני על יחסי הורים  
וילדים בספרות הילדים העברית בעת החדשה', **מסכת  
משפחה** 2 (תשס"א), עמ' 58-62.
- יערזיזל, 2006 ט' יערזיזל, 'דמות האדם הזקן בספרות הילדים הישראלית',  
**גרונטולוגיה** 33 [2] (2006), עמ' 35-54.
- יפה, 2001 א' יפה, 'היבטים פסיכולוגיים של ספרות ילדים חרדית:  
תפיסת הילד ותפיסת העצמי', **מגמות** מא [2-1] (2001),  
עמ' 19-40.
- כהן, שנה ש' כהן, 'שם ההרצאה', **כנס בנושא הזקן והזקנה ביהדות  
במכון על שם ד"ר פלק שלינגר**, ירושלים שנה.
- כהן, 2013 י' כהן, 'עידן המידע והזהות החרדית הדתית', **קשר** 44 (2013),  
עמ' 3-9.
- ליון, 2009 ח' ליון, **המגזר החרדי בישראל: העצמה תוך שילוב  
בתעסוקה**, ירושלים 2009.
- לופו, 2003 י' לופו, **מבנה החברה החרדית, הכשרה מקצועית ולימודים  
אקדמיים**, ירושלים 2003.
- לופו ומלחי, 2011 י' לופו וא' מלחי, **יחסם של תלמידי ישיבות חרדים ללימודים  
כלליים ולימודי מקצוע**, ירושלים 2011.
- ליוש, 2014 ב' ליוש, **נשות הסף – נשים חרדיות מול השינוי המודרני**,  
תל אביב 2014.
- למיש, 2006 ד' למיש, 'לחזור ולבחון את מושג הילדות', **פנים** 37 (נובמבר  
2006), עמ' 14-21.
- מלחי, תשנ"ב א' מלחי, **ספרות הילדים החרדית כתופעה תרבותית  
ישראלית**, עבודת מוסמך, רמת גן תשנ"ב.
- מלחי, 2008 א' מלחי, **מיפוי מעסיקים וענפי תעסוקה של עובדים  
חרדים במגזר העסקי בשנת 2008**, ירושלים 2008.

- מלחי, 2013  
א' מלחי, **גברים חרדים בשירות צבאי טכנולוגי**, ירושלים 2013.
- מלחי, תשע"ד  
א' מלחי, 'השונה – דמויות אינדיבידואליות בספרות הילדים החרדית – סיפורי חיות'. **ספרות ילדים ונוער** 136 (תשע"ד), עמ' 50-62.
- מלחי, תשע"ו,  
א' מלחי, 'מבואות לספרי ילדים לגיל הרך: תופעה ייחודית המשקפת תהליכים חברתיים ותרבותיים בחברה החרדית', **בין השורות** 1 (תשע"ו), עמ' 133-153.
- מלחי, תשע"ו,  
א' מלחי, 'סיפורי חיות לילדי המגזר החרדי כסמן לשינויים בחברה החרדית בישראל בשנים 1970-2015', **חיות וחברה** 55 (תשע"ו), עמ' 24-34.
- מלחי, בדפוס  
א' מלחי, **האם לספר סיפורי שואה לילדים?**, בדפוס.  
ס' משיח, 'ילד זה לא מה שהיה פעם: דיוקן סכיזופרני של ילדים והורים בשירה קאנונית ופופולארית', **מאזניים** סז (ינואר 1993), עמ' 36-41.
- משיח, 2013  
ס' משיח, 'אוריינות פוליטית: פוליטיקה ב/של ספרות ילדים', **ספרות ילדים ונוער** 134 (פברואר 2013), עמ' 15-32.
- נריה־בן שחר, 2011  
ר' נריה־בן שחר, 'דימויים וייצוגים של נשים חרדיות בעיתונות הנשים החרדית מקום המדינה', **קשר** 41 (חורף 2011), עמ' 88-100.
- סיון, 1991  
ע' סיון, 'תרבות המובלעת', **אלפיים** 4 (1991), עמ' 45-98.
- סיון וקפלן, 2003  
ע' סיון וק' קפלן (עורכים), **חרדים ישראלים: השתלבות בלא טמיעה?**, תל אביב 2003.
- סמלסון ודינור, 2007  
נ' סמלסון ור' דינור, 'שירים וסיפורים משדה הקרב המשפחתי', **ספרות ילדים ונוער** 127 (דצמבר 2007), עמ' 56-64.
- עמרן, 2015  
מ' עמרן, 'אמצעי תקשורת להפצת האמונה כסימני רצף ותמורה בחברה החרדית', **קשר** 47 (2015), עמ' 114-126.
- פלסנר, 2012  
י' פלסנר, **דין וחשבון של חבר הכנסת יוחנן פלסנר**, ירושלים 2012.
- פסטה־שוברט, 2000  
ע' פסטה־שוברט, 'נשים עובדות נשים לומדות: ההבחנה בין הספירה הפרטית לספירה הציבורית בראי הספרות המחקרית – סקירה ביקורתית', **מעוף ומעשה** 6 (2000), עמ' 45-75.

- פרידמן, 1988 מ' פרידמן, **האשה החרדית**, ירושלים 1988.
- פרידמן, 1991 מ' פרידמן, **החברה החרדית: מקורות, מגמות ותהליכים**, ירושלים 1991.
- פרידמן, 1995 מ' פרידמן, 'האשה החרדית', ו' עצמון (עורכת), **אשנב לחיי נשים בחברות יהודיות**, ירושלים 1995, עמ' 273-290.
- צרפתי ובלייס, 2002 א' צרפתי וד' בלייס, 'בין "מובלעת תרבותית" ל"מובלעת וירטואלית": החברה החרדית והמדיה הדיגיטלית', **קשר** 32 (נובמבר 2002), עמ' 47-55.
- צרפתי וליקין אלפר, 2010 א' צרפתי וד' ליקין אלפר, "ברוך שלא עשני אשה"? ניצני שיח נשי פמיניסטי בעיתונות החרדית המסחרית', **קשר** 40 (קיץ 2010), עמ' 126-138.
- צרפתי וליקין אלפר, 2013 א' צרפתי וד' ליקין אלפר, 'בן לוקח בת ובת לוקחת בן: ייצוגי מגדר בעיתון החרדי "ילדים"', **קשר** 44 (חורף 2013), עמ' 106-113.
- קפלן, 2003 ק' קפלן, 'חקר החברה החרדית בישראל: מאפיינים, הישגים ואתגרים', ע' ביון וק' קפלן (עורכים), **חרדים ישראלים: השתלבות בלא טמיעה?**, תל אביב 2003, עמ' 224-278.
- קפלן ושטדלר, 2012 ק' קפלן ונ' שטדלר, 'פניה המשתנות של החברה החרדית בישראל: מהישרדות לנוכחות, התחזקות ובטחון עצמי', ק' קפלן ונ' שטדלר (עורכות), **מהישרדות להתבססות: תמורות בחברה החרדית ובחברה**, ירושלים 2012, עמ' 10-28.
- רגב, תשנ"ב מ' רגב, **ספרות ילדים: השתקפויות, חברה, אידיאולוגיה וערכים בספרות הילדים הישראלית**, תל אביב תשנ"ב.
- רז, 1992 ה' רז (עורכת), **סבתא, סבא ואני - אנתולוגיה**, תל אביב 1992.
- רז, 2007 א' רז, "זמר של שיר", תהליך ההפנמה של דמויות ההורים', **ספרות ילדים ונוער** 127 (דצמבר 2007), עמ' 52-66.
- שביט, תשנ"ו ז' שביט, **מעשה ילדות**, תל אביב תשנ"ו.
- שטאובר, 2004 ג' שטאובר, 'תרבות כבר אינה מילה גסה', **פנים** 6 (2004), עמ' 67-78.
- שלג, 2000 י' שלג, **הדתיים החדשים**, ירושלים 2000.
- שלהב, 2005 י' שלהב, נשים חרדיות בין שני עולמות, **מפנה** 46-47 (2005), עמ' 53-55.

- י' שלהב ומ' פרידמן, **התפשטות תוך הסתגרות: הקהילה החרדית בירושלים**, ירושלים 1985.
- ע' שר ומ' יוסוביץ-שלום, 'תמורות בשירת הילדים העברית: תכנים ומשלבים', **ספרות ילדים ונוער** 135 (אוגוסט 2013), עמ' 25-50.
- שלהב ופרידמן, 1985
- שר ויוסוביץ-שלום, 2013



## Contents

	Opening Remarks	5
Chanan Yitzchaki	"And all thy Saints": About the educational path of "ba'al Ha'Turim"- Rabbi Yaakov ben Rabbi Asher	7
Tirza Frish	Purposes in Transmitting the Collective Memory in the Amalekite War Against the Israelites in the Wilderness Through the Generations	17
David Shneor	Two Didactical Ways for Understanding the Changes in the Meaning of the Term 'Land of Milk and Honey' according to the biblical text	35
Eli Kohn	The Many Faces of Elijah The Prophet	49
Zalman Eisenstock		49
Ester Malchi	Haredi Children's Literature: Tradition vs. Change	69
Naomi Shapira	The Influence of Melody on the Atmosphere of Social Connection in the Classroom	111
Yaara Shilo	A Mother's Emotional Availability and Her Child's Behavior	131
Yan Serdtse		131
Rivka Lifshitz	Changes in Measurements of Creativity and Drawings of Children During the Transition from Kindergarten to First Grade	151
Pnina Klein (z"l)		151
Esther Adi-Japha		151
Hadas Dueck	Teaching Students with Attention Deficit in the Regular Classroom	169
Orit Hod-Shemer	Can You Think Differently? Promoting Creative Thinking of Pre-Service Preschool Teachers	177
Kieran Egan	Engaging Children's Imaginations and Emotions in Learning	XXXIX
Deborah Schein	Defining Spiritual Development in Young Children: A Research Challenge	V



**Style Editors**

Ariel Samuel  
Channah Fortgang

**English:**

Shulamit Berman

**Managing editor**

Shlomit Zamir

ISSN: 0793-6397

©

All Rights Reserved

Efrata College Press

17 Ben Yefuneh Street, POB 10263, Jerusalem 9110201 ISRAEL

Tel: 972-2-671-7744 Fax: 972-2-673-8660

<http://www.emef.ac.il> [Efrata@emef.ac.il](mailto:Efrata@emef.ac.il)



# **DERECH EFRATA**

## **The Efrata Teachers College Yearbook**

15

Editor:  
**Sigalit Rosmarin**

**Efrata College Press**  
Jerusalem, 2018